

A decorative border of black ink-drawn vines and leaves frames the text. The vines are thick and curling, with small, pointed leaves attached. The border is complete on the top and right sides, and partially on the left and bottom.

HERCZEG FERENC
MUNKÁI

GYŰJTEMÉNYES
BÍRSZAGADÁS

SURÁNYI MIKLÓS,
HERCZEG FERENC

A decorative border made of intertwined vines and leaves, forming an L-shape on the left and bottom sides of the page.

SURÁNYI MIKLÓS

HERCZEG FERENC

Fenntartunk minden jogot, a fordításét is.

Copyright by Singer & Wolfner, Budapest,

I.

Herczeg Ferenc 1863. szeptember 22-én született a bánsági Versec városkában, éppen száz évvel azután, hogy Mária Terézia a hétéves háborúban elfáradván, kiadta gyarmatosítási pátensét s ezzel a Nagy Frigyes hatalma alá került délnémet emigránsok ezernyi tömegben szállták meg a Bánátot. Ez a népvándorlás azonban Herczeg Ferenc őseit már Versecen találta, a hova 1720 táján kezdtek szállingózni elzásziak és délnémet telepesek. A kolónia 1740 körül néhány sziléziai családdal gyarapodott, köztük Herczeg Ferenc őseivel is, kik az alibunári mocsarak és a deliblái homokdombok között telepedtek meg.

«A nagy rónaság, amely Budától idáig terjed, itt hirtelen véget ér. Sötét hegylánc emeli ég felé izmos és kecses kontúrjait. Egy magas csúcson csonka vártorony áll, egy kisebbiken fehér templom.» Ez a verseci dombvidék, amelynek lépcsőzetes emelkedése így hívják: Szamárhegye Kápolnahegy, Várhegy, Törökfő, s ezeket karéjban, mint valami félszigetet, beláthatatlan mocsárvidék öleli körül. A mocsarakat a dolgos és áldozatkész magyarság már régen kiszáritotta s ahol egykor a nádasban «kopjás emberek kergették a bölényt s lovat áldoztak az ő ázsiai istenüknek, ahol aztán ötszáz évvel később félholdas sereg járt és asszonyokat hozott magával nyurga tevéken»,

ahol végül szorgalmas svábok estek kapával és ásóval neki a jó televénynek, ahol tegnap, a költő gyermekkorában még zúgó nádasok körül ezüstös víztáblákon vadhattyú, gólya, gém, bíbic és sirály kiabálása verte fel a csendet: ott ma fekete, zöld és kénsárga kis kockákra van osztva a bánáti mező, ott most szántanak, lucernát és repcét termesztenek, «ott a város is szétterpedt, piroskucsmás házgombák burjánoznak mindenfelé a hegy lábán, a város közepén új, nagy templom fúrja hegyes tornyait a levegőbe, a távolban vékony gyári kémények füstölögnek, a Ludas felől pedig pöfékelve jön a vasút» — és a vizektől, futóhomoktól, vaderdöktől, ugartól elhódított földi paradicsom már nem tartozik Magyarországhoz.

Ez volt az úgynevezett temesi bánóság, amelyet a török uralom után alakítottak Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyékből s amely hol Szent Istvánnak, hol az osztrák császároknak koronája alatt Magyarország dolgos, okos, hazafias svábjainak csendes kis birodalma lett s amely Herczeg Ferencet ajándékozta a magyar irodalomnak.

Az író szülővárosa,, Versec, a múlt század hatvanas éveiben már önálló törvényhatóság volt, de húsz ezer lakosának több mint a fele német, a másik fele szerb és oláh, magyarság csak egy-maroknyi, alig kétezer fő.

Az író családja, a Herzog-család, a legtekintélyesebb német települők közül} való volt.

A *Hét sváb* című regényben maga az író így írja le a németek utcáit:

«A girbe-gurba rácváros — mellé, amely már a temesvári vilajet idejében is ott állott a maga helyén és amelynek zeg-zugaiban itt kallódott török emlékek

poshadnak, négy nyílegyenes, hosszú utcát tűztek ki a katonai mérnökök: ott laknak a sváb telepések. A németvárosnak nincs se titka, se emléke, de józan, tiszta és nyílt utcáit szabadon járhatja a szél és a napfény. Ott trappban mennek a szekerek, mindig hajszolják egymást az emberek, onnan terhek alatt görnyedő munkások lihegése, hordók kongása, kalapácsok csattogása hallatszik. Rettenetes sietségükkel és brutális lármájukkal a németek feliasztották és elkéséřítették az egész Bánságot, amely addig oly édesdeden sütkérezett virágos mocsarai között.»

De Versec már akkor magyar város volt. Pedig az osztrák kormány azért szakította ki újra a magyar közigazgatásból, hogy «megnyerje a magyarok ellen a délszlávok fegyveres segítségét. Az osztrák politika akkor maga jelölte ki határait a nagyszerb aspirációknak. De a szerb Bánát és a Vojvodina kreálása a már akkor is fejlett kultúrájú svábokra nézve azt jelentette, hogy szőröstül-bőröstül ki lesznek szolgáltatva a balkáni barbárságnak. A svábok ez ellen védekeztek, fegyvert fogtak, a magyar seregek pedig, amelyek a segítségükre siettek és kiverték a szerbeket, akkor tulajdonképpen Ausztria, szlavizáló és kulturátlanságot protegáló politikája ellen a német kulturális fölényt védték meg. Ausztria akkor karddal és puskatussal verte a svábok fejébe, hogy itt, ebben az országban a rendnek, a biztonságnak és a haladásnak csak egy őre Van: a magyarság — minden más hatalom, amely itt meg akarta vetni a lábát, az anarchiát és a barbárságot hozza magával. A svábok levonták a véres leckéből a tanulságot és átpártoltak az osztrák császár hűségéből a magyar királyhoz.»

És ez a hűség őszinte és maradandó volt.

A költő, aki egész életén át gyengéd szeretettel figyelte szülővárosa sorsát, maga írja később:

«Rabelais meséli, hogy Pantagruel kalandos útján olyan hideg vidékre is eljutott, ahol rhegiagyott hangok hullottak le a levegőből. Az én gyermekkoromban a Verseci levegő tele volt megfagyott hangokkal. Ágyúdörgés, lármaharang jajgatása, dobpergés, hazafias szónoklatok pátosza, támadó vörössapkások csatadala, haldoklók hörgése — szóval a negyvennyolcas évek hangzavara még ott keringett a háztetők felett. A békés svábok annak idején belezuhan-
tak a bánati harcok tűzfészkébe és hűsz esztendővel Világos után még hősiek rémületben zakatolt a város szíve. Csak szóba kellett ereszkedni valakivel az idősebbek közül és rögtön kisült, hogy Damjanich katonája volt, és a tüztől, amely a lelkéből kicsapott, megolvadtak a megfagyott hangok és forró szózápor alakjában zuhogtak le reánk.»

*

Ebben az atmoszférában töltötte el gyermekkorát Herczeg Ferenc, akinek ősei emberemlékezet óta kettős foglalkozást űztek: gyógyszerészek voltak s az övek volt a Bánság legnagyobb selyemgombolyítója. Nevüket éppúgy ismerték a bécsi selyembeváltó bankárok, mint az eperfaültetvények lombszedő gyerekei. Az író nagyapját Herzog Józsefnek hívták, nagyanyjának Pelm volt a családi neve s a spanyol Diez bárói családból származott. Atyját Ferenc Józsefnek hívták, anyja, aki friss lelki és testi ereje teljében ma is világ-

hírű fia mellett él, Hoffmann Lujza, az építész Hoffmann István leánya; a hitvespár mindegyike kiváltóságos, vagyonos, előkelő család ivadéka, s házasságukból az írón kívül még két gyermek született. 1860-ban Mária, akit Küchler Béla gyógyszerész vett nőül s aki azóta; már meghalt; rá egy évre pedig József, a ki nemrég maga is Budapestre költözött és itt író öccse házához közel, villát építtetett a Hűvösvölgyben.

Az író volt tehát a legfiatalabb, aki mellé apja már magyar dadát fogad, a Szegedről való Zsuzsi-nénit, akinek ajakáról olyan nyelvét tanul, amely a szülői háznál még idegenül csengett s amelynek ő egykor egyik legnagyobb mestere lesz majd. Az első szavakat magyarul mondta ki Herczeg Ferenc, de mire iskolába került, azokat el is felejtette. Csak Szegeden fogja megtanulni, tizennégy év múlva.

Az első boldog tíz esztendőt azonban még Verseccen tölti, a Templom-utcában, a szülői házban. Ezt a házat is leírja *A hét sváb* című regényében.

«Hosszú sárga ház, a lakás tízszobás, ezekből azonban csak kettőt használnak a többi le van függönyözve és keresztvasakkal van elzárva. Ott benn szomorkodnak kísérteties homályban (a család) remekbe készült bútorai, bécsi porcellánja és drága ezüstje. Mert az özvegyasszony mindig vásárol, hogy több legyen, de semmit sem használ, hogy el ne pusztuljon. Az ő felhalmozott kincsei szimbólumai, de nem eszközei az élvezetnek; csak arra valók, hogy az emberek tiszteletét és irigységét felköltsék. Az óriási udvaron emeletes épület áll, olyan, mint a magtár, ott tenyésztik a selyemhernyókat. Az elefántcsontszínű fergek tízezerszámra legelésznek a polcokra rakott

friss eperfalombon. A hernyópásztorok mind szerb leányok; a keménykezű németek nem valók erre a finnyás mesterségre. Reggeltől estig szomorú szép sumadiai nótákat énekelnek a lányok törökverő hősök-ről és az aggódó édesanyjukról, — részben a maguk mulattatására, de főleg az asszony parancsára, aki a lakásba áthallatszó hangokból meg tudja ítélni, hogy a maga helyén van-e minden pásztorleány és hogy nem lopják-e a drága időt haszontalan tréceléssel. Mert a selyembogár igen kényes jószág. Olyan mohón eszi a levelet, mint a tűz a faforgácsot; ha éhen hagyják a férget, ha nedves, ha hervadt vagy poros lombot adnak eléje, akkor felágaskodik mérgében, elkékül, meghal és akkor nem lesz selyem.»

A polgári szorgalom és erkölcs levegőjében nőtt fel a gyógyszerész úr fiacskája; jólét és kultúra tette kedvessé és illatossá ezt az atmoszférát; a költő még most is emlékszik kedves ponni-lovacskájára, amely a Herzog-gyerekek miniatűr fogatát engedelmesen vonta a város széles, tiszta, egyenes utcáin; emlékszik arra, hogy a szülőházat padlásig megtöltötték a könyvek s a ház egy szép gótikus templom tövében állott. Verséc akkoriban — a hatvanas évekről van szó — afféle paraszt Weimar volt, a múzsák porfészke, ahol malacok visítotak az utcán és törkölyszag áradt a házakból. De mégis a múzsák szállóhelye volt, mert egy sváb polgár — Isten tudja, miféle elfajulási folyamat áldozataként — közsínházat épített és nagy áldozatok árán jó néraet színtársulatot játszatott. A mecénás nem volt teljesen önzetlen: ha valamelyik színműben kiválóan nemeslelkű és megható sorsú hős szerepelt, annak szerepét ő maga játszotta, sőt olykor a saját

szerzeményű tragédiákat is előadatta, — az akkori verseci ifjúság azonban jóformán a színházban nőtt fel és én csodálatosnak találom, hogy annak a nemzedéknek minden tagja — egyetlen kivétel én vagyok! — azzá lett, ami az apja és nagyapja is volt: rendes és dolgos polgárember. Talán mondanom sem kell, hogy a mecénás, aki annyira rácaffolt a szállóigévé lett sváb józanságra, hogy még képes élclapot is alapított a versecieknek, a szegények házában fejezte be életét.»

A Herzog-család is sejtett valamit, hogy Feriből nem lesz rendes polgárember. De ők nem irodalomra, hanem festőművészetre gondoltak, mert Feri három éves korában pompásan lerajzolt egy hátrafelé néző libát. Ez volt az első szenzációs siker; később, gimnazista korában is arra volt legbüszkébb, hogy a maga által szerkesztett diáklapot sajátkezűleg ékesítette illusztrációkkal. A betű szeretete is korán jelentkezett. Olvasni — természetesen németül — már ötéves korában folyékonyan tudott s hatéves korában végigrágta magát egy három vaskos kötetből álló útleírason, amelynek ez volt a címe: *Reise der österreichischen Fregatte Novara um die Erde*. Ez a könyv száraz volt és tárgya nem sok verseci polgárnak izgatta volna fel a fantáziáját; nem valószínű, hogy maga a polgármester is elolvasta mind a három kötetet; hatéves gyermek általában véve meg amúgy is csak csengő-bongó rímek naiv muzsikáján tud elszórakozni; nagyon jellemző, hogy a hatéves Herczeg Ferenc már szívós és komoly buzgalommal, — fáradhatatlan energiával betüzi végig — a betű kedvéért — a vaskos német főliánsokat.

A családot a hetvenes években nagy csapás érte. A selyemhernyók között valami betegség ütött ki;

amelynek terjedését semmiféle erőfeszítéssel sem lehetett meggátolni: elpusztult az egész bánáti selyemtermelés. Herzog Ferenc József üzleti fantáziáját nem elégitette ki a gyógyszerészkedés; nagy borvállalatot alapított, nem sok szerencsével, de vagyoni helyzete nem rendült meg, tekintélye pedig egyre nagyobbodott, úgyhogy 1870—76. között ő viselte a város polgármesteri tisztségét.

Ferenc fia pedig ezalatt Versecen elvégzi a négy elemi osztályt s ráadásul még egy évet a polgári iskolából is.

Már, ekkor érzi, hogy valamivel különb, mint a többi apró verseci fiú, legalább is külön egyéniség, aki a reális mellett egy másikat, egy álomszerű, sejtelmes, titokzatos életet is él. «Kis iskolásfiú voltam, — írja emlékezéseiben — nem több nyolc esztendősnél, mikor egy nap tektonikus rengést éreztem magamban. A lelkemben megmozdult valami. Nem sárkány, hanem — azt hiszem — az alvó író-embrió. Verőfényes tavaszi nap — nagyon jól emlékszem minden részletre! — és én a szülői ház hátsó udvarában, a padlásajtónak támasztott létrán ülök. A létra a vidéki gyerek fellegvárába, a szénapadlásra vezet. Ott ültem és egyre egy szót ismételtettem magamban: Én — Én! Ki az az Én? A szó és mindaz, amit mögötte éreztem, megdöbbenett, kíváncsivá tett s valami édes és fájdalmas szédülést okozott. Ki az az Én? Egy nagyfejű, szuszogó iskolásfiú, a padlásletrán ül, én hideg és kissé ellenséges kíváncsisággal figyelem, tudni szeretném, mi köze hozzám, mi köze a napfényhez, amely az öreg ecetfa lombjában játszik és mi köze az én galambjaimhoz, amelyek a háztetőn búgnak. Úgy

gondoltam, könnyebben a végire járhatok a titoknak, ha hangosan kimondom a szót. Azóta nagy idő múlt el, de én máig sem tudtam összeszokni az Énimmel; szédülést érzek, valahányszor farkasszemet nézek vele. Úgy jártam, mint a falusi gyerek a nagy vásárban: megragadtam az első mutatványos bódé előtt és mivel már alkonyodik, nem is fogok tovább jutni.»

Ez már a költő lelkének megmozdulása a gyermeki tudat naivsága alatt. v.

A verseci padlásletrán való révedezések nem tartottak sokáig. Szülei nagyobb városba küldik, hogy megkezdje középiskolai tanulmányait. Az első állomás Temesvár és itt 1874-ben a, piarista gimnáziumban hall újra magyar szót. Temesváron azonban a polgárok még maguk is németül beszéltek; a verseci polgármester jobbnak látta, hogy fia színmagyar városba menjen, s ezért 1876-ban Szegedre küldte gimnáziumba. Magyar beszéde itt aztán tökéletesen kiszisolódott s miután Versecen a szíve, Temesvárt az ajka, itt, Szegeden, az agya is megtanult magyarul.

A negyedik és ötödik gimnáziumot végezte Szegeden (1876—1878) s ennek a két esztendőnek sokat köszönhetett; erős, izmos, sugár ifjúvá serdült; a Tiszában pompásan megtanult úszni, a parton sportfiúvá edzette magát, ráragad a magyar nyelvvel együtt a magyar észjárás is s e mellett tovább csírázott, lelkében a művészi ösztön: *Laetus-klub* néven diákegyesületet alapított s lapot adott ki, amelyet nemcsak ő maga írt, de a saját kezével illusztrált is, mert akkor még habozott, hogy festői vagy írói hajlamainak adja oda magát.

A szegedi magyar élet nem sokáig tartott. A_gim-

názium utolsó három osztályát Fehértemplomon, állami gimnáziumban végezte el, ismét sváb iskolában, ahol az egyik tanárnál volt kosztosdiák. Itt már a nagy diákok életét élte; barátságba keveredett az ott állomásozó huszárezred fiatal kadettjeivel s a mellett, hogy összeírt egy végtelen terjedelmű hőseposzt, megismerte a mulatozó kedvű, kissé hetyke, de lovagias lelkű huszártisztek világát, amelybe később, fiatal író korában is nagy rokonszenvvel kalandozott el a fantáziája. A hetvenes évek végén volt ez: a császárhuszárok exkluzív és arisztokratikus életében sok volt a regényes elem; egy kis sziget a fejlődő polgári társadalomban, távol a gentry és a vidéki kurtanemesek hasonlóképpen zárkózott világától; furcsa és pittoreszk világ; Fehértemplom utcáin végigcsörtetett az öreg Bakarcsich ezredes, egy táblabíró-modorú, kedélyes és patriarkális katona, aki résztvett a negyvennyolcas szabadságharcban és latinul szólította meg a fiatal diákokat: elképzelhetjük, mily temérdek tarka impresszió telítette meg az érettségire készülő és eposz-író fiú lelkét. Ezekhez a hangulatokhoz 1880-ban egy tragikus benyomás is járult: meghalt Herzog Ferenc József, a család feje, és Ferenc, a legkisebb fiú most-már kizárólag az anya dédelgetett s féltett gyámoltja lett.

Lelkére az apa egyénisége mély és maradandó hatással volt s az író, aki gyermekkorában szepegő engedelmességgel tisztelte benne a korlátlan tekintélyt, később is áhítatos kegyelettel emlékezik róla. Egy hírlapi cikkében írja:

«Édesapám évei a kisváros polgári életének medrében folytak le, az én emlékezetemben azonban ő ma

is mint az erő, a bölcsesség és a jellem mindenben túl-
emelkedő kolosszusa él, aki úgy tartotta markában
családunk sorsát, mint a madárfészket. Mikor meghalt,
én a gimnázium hetedik osztályába jártam, meglehe-
tősen okoskodó és renitens fiú voltam, aki sok bosz-
szúságot szerzett a tanárainak: de a megsemmisítő
súlyú apai tekintély ellen gondolataimban sem mertem
volna föllázadni. Igaz azonban, hogy édesapám idegen
embereknek is feltétlenül imponált. Kemény, komoly,
zárkózott ember volt, mint ma mondják, százpercentig
férfi. Soha lágynak, meghatottnak, bőbeszédűnek nem
láttam. Az érzelgés semmi formáját nem bírta és nem
emlékszem, hogy engem valaha is megcsókolt volna.
Pedig semmi áldozatot sem sokallt a családjáért és
minket, gyerekeket, a viszonyait túlhaladó módon tar-
tott. Nekem leginkább a bátorságával és a tudásával
imponált. A bátorságát a délvidéki földrengések alatt
ismertem meg. A hónapokon át ismétlődő földremlökések
pánikban tartották az egész vidéket, az édesapám
azonban csak érdekes természeti tűneményt látott
bennük, amelyet órával a kezében, derült kíváncsi-
sággal figyelt. Nagy olvasottsága és csalhatatlan emlé-
kezőtehetsége volt. Többezer kötetes nagyszerűen
összeválogatott könyvtár maradt utána. A szépirodal-
mon (de főleg a memoár-irodalmon) kívül a természet-
tudományok, a történelem, filozófia és politika vonzot-
ták leginkább. Szenvedélyes kertész volt és a gyümöl-
csöse, amelyben sohasem látott fajokat tenyészett,
nagyhírű volt a Bánságban. A kormánypártiságot tőle
örököltem. Meggyőződéses Deák-párti volt, majd Tisza
Kálmán hívévé szegődött. Azt mondta: «Mi itt a
szerb-román határvidéken, nem engedhetjük meg ma-

gunknak azt a fényűzést, hogy a magyar kormánynak opponáljunk». Úgy látszik a balkáni telhetetlenséggel és fanatizmussal állandóan farkasszemet néző délvidekiek álmaiban már évtizedekkel ezelőtt kísértett Trianon lehetősége.

Édesapámnak döntő része volt abban, hogy Versec szép és gazdag várossá lett. Ugyanis ő ültette teli fasorokkal a várost, a nagy mocsár szabályozásával pedig — amely ellen érthetetlen szenvedélyes ellenzék szervezkedett — dúsatermő földbirtokhoz juttatta Versecet. A nyilvános szereplése sok izgalommal és ellenségeskedéssel járt. Gyermekkoromat betöltötte a vidéki pártharcok keserű lármája; édesapám éveken át a mérgezett nyilak záporában állott, hiszen még képes élclapot is szerkesztettek ellene és aki ismeri a vidékét, az tudja, mit jelent ez. Az örökös izgalmak aláásták az egészségét, negyvennyolc esztendőskorában meghalt. Néhány órával a halála előtt behivatott a bátyámmal és kezét fogott velünk. Ez volt a búcsúja. Néhány esztendeig abban a meggyőződésben éltem, hogy édesapám az emberi gonoszság áldozata volt. Később megértettem, hogy olyankor, mikor a maga részén tudta az igazságot, túlkemény kézzel fogta meg a dolgokat. Egy erős egyéniség, amely összetörte magát a vidéki élet szűk korlátjain: ez volt az ő szomorú-játéka, amelyet Ibsen is megírhatott volna. Az én írói ambícióimról nem vett tudomást. Ha továbbélt volna, akkor is író lettem volna, de előbb mindenestre rendben levizsgáztam volna.»

Apja halála után egy évvel (1881) Ferenc letette az érettségit és a pályaválasztás nehéz problémája elé került. Nem csoda, hogy a fehértemplomi huszártisztek

rózsás, gavallér élete felé vonzotta fiatalos temperamentuma. Anyja nem egyezett bele, hogy katona legyen. Nem is lett belőle császárhuszár, hanem Pesten a jogra iratkozott, de baráti társaságát továbbra is szívesen válogatta ebből az elegáns és gavalléros társadalmi körből.

A tizenkilenc éves, vagyonos, jól nevelt, előkelő, megjelenésű, karcsú, nyúlánk, edzett, széparcú úrifíú 1882-ben Budapestre jön, itt hónaposszobát bérel, beiratkozik az egyetemre és felkeresi a maga köréhez tartozó bánsági fiúkat, hogy belemelegedjék a nagyvárosi élet örömeibe. Szeme tele van csodálkozással, szíve forró életvággyal, agya tervekkel és törekvésekkel, úgy érzi, hogy új, rejtelmes és nagyszerű világ küszöbét lépte át, csak most kezdődik az élet, az álmok megvalósulása és megnyilatkozása annak a titokzatos Énnek, aki a padláslépcsőn mozdult meg lelkében először.

Budapest, 1882. Ma már a múlté. Azóta évszázadokra elegendő vihar, felfordulás, elesés és talpraállítás hullámzásain esett át ez a város, akkor még fiatal és forrongó, maga is a Sturm und Drang periódusában. A bánsági jogász bizonyára nem látta akkor még ennek a városnak igazi arcát. Az bizonyos, hogy ez az arc idegen volt neki s talán kicsit visszataszító is. Hogy miért volt az, arra csak később, a visszapillantás és a szintetikus rekonstrukciók idején jön rá, amikor ezt írja a századvégi magyar fővárosról: «Budapest nem magyar város, nyelv és hazafiság dolgában magyar, de erkölcs és észjárás dolgában idegen. Megérzik rajta, hogy mesterségesen fejlesztették, idegem elemek felületes összeolvasztásával. Nem nőtt ki magából a magyar nemzet testéből, mely a nagy

dunai rónát lakja. A magyar faj türelmes, tisztakerkölsi, nyugodt és szívós. A főváros sovínisztább, de a mellett könnyűvérű, ideges és léha. Az alföldi paraszt nemes, a fővárosi úr parvenü. A főváros és a vidék nem értik meg egymást. És Budapest sehogy sem felel meg nemzeti hivatásának. A külföld Budapest után ítélve, hamisan ítéli meg a magyar faj jellemét, a magyar vidék pedig Budapesten keresztül hamis képet nyer a nyugati kultúráról. Mert Budapest, a tulajdon parvenü-ösztöneinek engedve, elsősorban a nyugati műveltség félszegeit siet elsajátítani.»

Budapest, az ország fővárosa ez időben nem jelentette Magyarországot s az irodalom nem Magyarországon, hanem Budapesten élte át a nagy stílusváltást. Budapest mintha szégyenleni kezdené, hogy Magyarország és nem valamely nyugati ország fővárosa. Budapesten a kultúra is szégyenli, ha nacionalizmussal vagy sovínizmussal vádolja meg néhány Párizst járt radikális ifjú.

Mindebből a bánási jogász abban az időben még bizonyára semmit sem látott. Csak elkápráztatta őt a csillogás, a fény, a pompa látszata, agyát megszedítette a nagyvárosi élet nyüzsgése, a nyugati stílus, a nagy stílus, amely ugyan a verseci, szegedi és fehértemplomi stílushoz viszonyítva volt csak nagy, de annál imponálóbb egy életszenzációkra éhes fiatalember szemében.

Az ő lelke egyébként nemcsak a reális, de az eszmei élet és a kulturális szenzációk után is nagy szomjúságot érzett. Színház, irodalom, művészet — hiszen már vidéki diákkorában írogatott, újságot szerkesztett és

rajzolgatott — bizonyára élénken izgatták a fantáziáját. Az első esztendőben még benne van a vidéki gimnazista idealista komolykodása. Egyszerre nem lehet fehértemplomi diákból nagyvárosi gavallérrá átalakulni. Az elsőéves jogász még nem elégszik meg azzal, hogy leányszíveket hódítson, ő az egész világot akarja meghódítani. Üllői-úti különbejáratú hónaposzobájába vissza-visszavonul és titokban nagy művén dolgozik. Drámát ír, amelynek címe: *A hozományvadász*. Ez volt az első koncepciója *A dolovai nábob leánya* című vígjátékának, amely azóta annyi sikert aratott a Nemzeti Színházban. A *Hozományvadászban* még szó sincs huszártisztekről. Szentirmay kapitány őseredeti alakjában országgyűlési képviselő, Tarján Gida ügyvéd, Bilitzky kadét pedig megyei aljegyző. Felolvasta néhány barátjának, azok megdicsérték, ő azonban eldugta íróasztalába és elment a *Zenélő órába* a bánsági fiúk közé borozgatni és elbeszélgetni.

Ez az első évben volt, a másodikban és a harmadikban azonban már elragadja az élet és vidám, egészséges temperamentuma — a fehértemplomi huszárok életéből egyet-mást már ügyis eltanult — egy időre elcsábítja őt az irodalomtól. Nem is volt csoda.

Ő a budapesti életnek csak a szépségeit és a fiatal fantáziát s izgató előnyeit látta. A sors megkímélte attól, hogy nyomorúságos erőlködéssel tartsa fenn egzisztenciáját, úgy mint a legtöbb magyar író a fiatal-ság rohanó éveiben. Neki nem kellett szennyes kenyérgondokkal küzdenie s máról holnapra prolongálni a kétségbeesést. Talán nem is látta, hogy irodalmi kocs-mákban, kávémérésekben és diáktanyák, sötét, piszkos odúiban milyen mélyről kezdik az ő irodalmi kortársai,

akik boldogok, ha valamelyik szerkesztőségben garasokért dolgoztatják őket. Ő az irodalmat is csak a szebbik oldaláról látta: a kész eredmények nyomdafestékes lapjairól, francia, német és magyar könyvekből, de nem tudta, hogy a magyar irodalom egy haldokló század légkörében maga is mily nagy üggyel-bajjal tengeti nyomorúságos, vézna életét.

A nyolcvanas évek elején halt meg Arany János, akkor már majdnem húsz esztendeje pihent a sírban Madách, a három nagy költőt, Vörösmartyt, Petőfit és Tompát az iskolában tanították s az irodalmi berkekben egekig magasztalták ugyan, de sehol sem olvasták s helyettük Arany-utánzók, Petőfi-utánzók és Jókai-utánzók ültek a hivatalos irodalom kanonoki stallumaiban; az utcát és az útszéli lelkeket pedig egy idegen, de szintén utánzásokon tengődő modernizmus hódította meg. Olyan tünetek ezek, mint aminők a nagy kultúrkorszakok végső agóniájában szoktak mutatkozni; de nálunk fordítva volt a dolog; úgy látszik, a politikai és gazdasági rekonstrukció lihegő munkájában a magyarság nem ért rá — még nem ért rá — irodaimrés művészi képességeinek kifejtésére.

Az igazi magyarság körében nem volt irodalmi élet, csak írók voltak, köztük irodalomtörténetfrók és esztétikusok, akik az *Akadémiában*, a *Kisfaludy-Társaságban*, egy-egy szalonban, a régi *István főhercegszálló* éttermében hallgatták Gyulai Pál fejtegetéseit könyvekről, versekről és szindarabokról.

Az irodalomban éppen azok ütöttek nagy lármát,

akik nem jártak az *István főherceg-szállóba*; az új Budapest vagy helyesebben mondva, a budapesti utca költői voltak ezek, akik külföldről importálták és a pesti kávéházak tónusára hangolták át az irodalmat. Ez volt az az átmeneti idő, amelyről Herczeg később azt írja, hogy: «A magyar irodalom parvenü hajlamokat kezdett mutatni és lenézte tulajdon őseit. Tehetséges, de kiforratlan emberek, akiknek lelki egyensúlyát felbillentette egy-egy idegen nemzet óriásfölényű irodalmának megismerése, azt hitték, hogy szolgálatot tesznek a nemzetnek, ha minden hagyománnyal szakítva, átültetik ide azt, amit odakünn készen találtak.» A másik oldalon álltak a tradicionisták. A nemzetnek ebben sem telhetett túlságos öröme. Ezek epigonok voltak s még jó, ha tűrhetően tudták utánozni az utánozhatatlant: a Kemény-, Arany-, Jókai-féle irodalmi stílust. De valljuk be, magyar irodalmat csinálni nem is volt kinek és minek. A nyolcvanas évek elején a kulturált magyar középosztály, a mágnások és a dzsentrí körében nem volt divat magyarul olvasni. A nacionalista lelkek megvetették a pesti Zola- és Baudelaire-utánczókat, de nem olvasták az Arany- és Kemény-utánczókat sem. A magyar vidék úriasszonyai Párizs rejtelméi után érdeklődtek vagy Spielhagen regényein andalodtak el, miközben felháborodtak azokon, akik magyar nyelven termeltek dekadenciát és unalommal fordultak el a magyar Kuthy Lajos *Hazai rejtelmétől*; A régieket — Fáy Andrást, Gaál Józsefet, Vajda Pétert, Nagy Ignácot — elfelejtették, Eötvös Józsefet és Vas Gerebent ugyan olvasták, de az újak iránt nem érdeklődtek. A magyar irodalomról pedig mindenkinek erős kritikája volt a fővárosi és vidéki

magyarság körében; igazuk volt is; elég silány és üres irodalom volt az; de ezt csak nekünk van jogunk megállapítani, akik úgy, ahogy ismerjük; ők elítélték a nélkül, hogy elolvasták volna a nyolcvanas években megjelent könyveket.

A nyolcvanas években egy író volt és egy kritikus: Jókai és Gyulai s rajtuk kívül volt két egymást kölcsönösen lekicsinylő magántársaság; az egyik páholyban a klasszikus magyar irodalom epigonja ült, a másikban a nyugati dekadenciáé.

*

Herczeg Ferenc nem járt az irodalmi kávéházakba s ahogy belemelegedett a pesti életbe, lélekben mindjobban eltávolodott azoktól a naiv elképzelésektől, amelyekkel a pesti jogászkodás elején meg akarta hódítani a világot. Ami nem is volt csoda.

A nyolcvanas évek elején valóságos földi paradicsom volt Pest a pénzes jogászfíú számára. Egyetemi élet, farsangi bálók, vidám mulatozások a régi *Zenélő-órában*, a bánáti társaság családi melege, diákvirtusok és diákszerelmek, ártatlan kalandok és fiatalos duhajkodások, könnyelmű költekezések és apró pénzgondok: mindez benne van a *Gyurkovics-fíúk* történetében, amelyhez bizonyára sok személyes élmény szolgáltatott frappáns adatokat. Hogy a magyar dzsentrizemben a paradicsomi időkben jutott a csőd szélére, hogy a várqsi polgárság akkor idegenedett el a magyar lelkeségtől, hogy a pesti jómód csak az adósságcsinálás átmeneti állapotának cifra nyomorúsága volt, hogy a fiatalság kulturális életének központja a kávéház és a kocsmaszoba volt, hogy abban az időben csúszott ki

az erkölcsi és anyagi hatalom a régi nemesség és a hivatalnoki értelmiség kezéből, hogy akkor kezdődött el a magyar faji szupremácia, az ősi erények, a tradíciók és illúziók elsikkadása: ez más lapra tartozik, a látszat azonban az volt, hogy Budapest akkor kezdte felvenni a nyugateurópai nagyvárosok életstílusát.

Akkoriban még jobban igaz volt mint most, hogy Pesten kétféle emberfajta él: az egyik a pesti ember, a másik a vidéki magyar, aki Pesten lakik. Ezeket akkor is egy világ választotta el egymástól s a fiatal bánáti jogászt hamarosan felszívta magába a Pesten lakó vidéki magyarok köre.

Ez a kör pedig kis oázis volt a sivatagban: a jurátusok és patvaristák világából való halvány tradíciókkal, daliás és duhaj jogászérettel, itt-ott némi hazafias, jobban mondva politizáló fellobbanással, tüntetésekkel, párbajokkal. Herczeg Ferenc, a jogász, a fehértemplomi huszártisztek modorával, kedvence lett a szalonoknak s amikor egy megsértett főúri hölgy védelmében kardpárbajra megy a műegyetemi hallgatók delegátusával, Kubik Bélával, már lovagias nimbusz is övezi fejét. Közben a fiatal jogász sokszor ellátogat szülővárosába, végigtáncolja a bánáti farsangokat és végigudvarolja a bálkirálynőket, megismervén ott azt a pusztuló dzsentrit s a dzsentrinek azt a furcsa, szeretetreméltó és fűös leányhajtását, amely a *Gyurkovits-lányokhoz* adja a tipikus modelleket.

De Herczeg Ferenc lelkében még a jogászévek zajos és könnyelmű hangulata sem altatta el a sarjadó írói ambíciókat. Későbbi jogászéveiben mégis csak néhány tárcanovellát, eleinte németül s azok a *Budapestet. Tageblattban* láttak napvilágot, 1886-ban. Újra

felébred benne a tudat, hogy ő sohasem lesz ügyvéd vagy miniszteri tisztviselő; ő más úton akar érvényesülni, sőt a fiatal jogászt költekező és improduktív élete miatt furdalja a lelkiismerete és pénzt akar keresni s úgy érzi, hogy az ő helye az irodalom, a sajtó, a színház körül van. Azért azonban nem lesz kávéházi bohém, a szó akkori értelmében. Származása, neveltetése, úri egyénisége, finnyás ízlése megmenti őt a Sturm und Drang eltévelyedéseitől s össze tudja hangolni arisztokratikus velleitását — írói hajlamaival.

Mint szigorló jogász ügyvédi irodába megy patvaristáskodni. Három helyen is volt; Versecen, Temesvárott egy oláh fiskálisnál és Budapesten Kenedy Géza irodájában. Ezalatt a Délivasút mellett egy bérház toronyszerű részében lakik, amelyben két szobája van: egymás fölött. Itt dolgozgat és szövegeti álmaid az irodalmi érvényesülésfői, itt írjameg első magyar nyelvű novelláját, amelynek címe: *A daruvári híd*. A novellát a *Pesti Hírlap* közli (1887-ben) majd ír egy *Mit tett volna?* című másodikat is sa tárcák a huszártiszti életből vett témájukkal (A fehértemplomi császárhuszárok!) és friss, ötletes, természetes hangjukkal feltűnést keltenek.

*

Herczeg Ferenc neve már-már irodalmi körökben is ismeretes lesz, amikor egy véletlen incidens azt egyszerre országszerte szenzációs csengésűvé teszi. 1887-ben történt, hogy Herczeg Versecre ment egy táncmulatságra. Két katonatiszt itt súlyosan megbántott egy kis úrilánykát. A fiatal jogszigorló ereiben felforrat a lovagias harag és provokáltatta a két katonatisztet.

A párbaj tragikus lefolyású volt; első ellenfelét oly súlyosan találta megválni, hogy az a helyszínen elvérzett. Ettől a katasztrofális véletlentől a másik ellenfél annyira elrémült, hogy nem mert kiállani Herczeg kardja elé. A segédek konsternálódtak és a szerencsétlen tisztet futni engedték. A tiszt kilépett a hadsereg kötelékéből, de nem tudott többé elhelyezkedni a polgári társadalomban sem. Eltűnt, s Herczeg sok év múlva hallotta róla, hogy végkép tönkrement az étellel való viaskodásban.

Ez a tragikus eset sorsdöntő lett Herczeg életére is. A párbaj hőségének természetesen bíróság előtt kellett számot adni véletlen cselekedetéről s először két évre, majd a felsőbbíróság hat hónapra ítélte a haláltokozó párbajvétségért. Herczeg Ferenc, aki e közben mint novellaíró már nemcsak a *Pesti Hírlapban*, de Kiss József lapjában, a *Hétben* is feltűnést keltett, 1889-ben töltötte ki büntetését a váci államfogházban. A hat hónapból csak négy hónapot ült, a többit elengedték neki: s ezt a négy hónapot arra használta fel, hogy regényt írjon, egy akkor fiatal és ambiciózus könyvkiadó, a *Singer és Wolfner-cég* Egyetemes Regénytár pályázatára. A díj ezer aranyforint volt. A fiatal államfogoly — akkor huszonhat éves — kísérletet tett, hogy a nagyobb lélekzetű elbeszélő irodalom terén tud-e érvényesülni. Megírta a *Fenn és lenn* című regényét és útjára engedte. Egy életírójának feljegyzése szerint Mikszáth Kálmán, Benedek Elek és Fái I. Béla voltak a bírálók. Midőn Benedek Elek elsőnek elolvasta a kéziratot, így kiáltott fel: Ez már aztán regény! Ajánlotta is kitüntetésre, de Fái Béla azt mondta, hogy elég a dicséret is, ez is boldoggá teszi a kezdőt. Mikszáth Kálmán, a nagy író,

írni szeretett, de a mások írásával nem foglalkozott, magára hagyta a két vitatkozót, akik végül a dicséretben állapodtak meg, mert a regény terjedelemben is 20 ív helyett 35 ív lett.

Wolfner József azonban megvette tőle a regényt — 1000 aranyforintért — s a következő évben megjelent az első Herczeg-kötet a magyar könyvpiacra. A könyvet a szerző előszóval vezette be s abban «első regénykísérletét» édesanyjának ajánlja. Jegyezzük meg, hogy eddig Herzog név alatt írt; a pályázaton is ezzel a névvel vett részt, a Herczeg nevet a *Mutamur* és a *Fenn és Lenn* címlapján használta először.

*

A könyvnek nagy sikere volt és a Budapesti Hírlap Barna Izidor szerkesztő ajánlatára novellaírónak szerződteti a *Fenn és Lenn* szerzőjét. A lap tulajdonosa és főszerkesztője Rákosi Jenő volt, akinek ekkor már huszonötéves sikerei voltak, nemcsak mint drámaírónak és műfordítónak, de mint színházi igazgatónak is (Népszínház), akit mint esztétát, kritikust, költőt, regényírot akkor már vagy húsz kötet könyv tesz népszerűvé, — de e mellett a modern magyar újságírás megteremtője, aki Kemény Zsigmond hagyományain fejleszti nagygyá a magyar publicisztikát, a konzervatív módion nacionalista — tehát liberális-közszellem ébresztője és lelke, szenvedélyes pártfogója a friss tehetségeknek, tekintély és hatalom az irodalom és művészet világában, — ez a Rákosi Jenő *ötven forintjával* fizeti Herczeg vasárnapról vasárnapra megjelenő tárcanovelláit s amikor az új csillagot a *Magyar Hírlap* akarja elhódítani, megduplázza az amúgy is feltűnést keltő

honoráriumot. Herczeg Ferenc jó iskolába került. A *Budapesti Hírlap* a harmadik magyar lap volt, amely Kossuth Lajos *Pesti Hírlapjának* és Kemény Zsigmond báró *Pesti Hírlapjának* példájára nem elégedett meg azzal, hogy a közönség újdonság-szomját kielégítse, vagy egy politikai pártnak hangos és elfogult szócsöve legyen, hanem ideális nagy nemzeti célokat tűzött ki magának és szempontjait el tudta fogadtatni a magyar olvasóközönséggel. Finom, modern, de színtiszta magyar hang, klasszikus hagyományok és friss, ötletes szellem áradt Rákosi Jenő lapjából és Herczeg Ferenc szellemének szabad röptét senki és semmi nem akadályozta, de a lap előkelő és választékos stílusa önkritikára és fegyelemre is/rászoktatta: két olyan áldás, amelynél nem érhet nagyobb fiatal és kezdő íróembert.

Nem kellett ahhoz egy rövid esztendő, hogy az új nevet az egész országban megismerjék. Herczeg Ferenc maga meséli, hogy 1890-ben a Korona kávéházban egymaga üldögélvén egy sarokban, a szomszéd asztalnál két, beszélgetésbe merült úr keltette fel érdeklődését. Az egyik magas volt és sovány, sápadt és- törékeny; a másik alacsony és kövér, pirosposzsgás, villogószenry.; a két úr egy új novellaíróról folytatott eszmecserét s az új tehetségnek nagy jövőt jósolt mind a kettő. Herczeg szívdobogva hallgatta a dicséreteket, amelyek az ő novellaíróról szóltak; a két úr fizetett és elment.

A sovány úr Beöthy Zsolt, a kövér Csiky Gergely volt, aki néhány hónappal később meghalt.

Rákosi Jenő tárcaíróját még ebben az esztendőben tagjai közé választotta a Petőfi-Társaság s ezzel a hivatalos irodalmi körök részéről is megtörtént az új tehetség felavatása.

II.

A *Fenn és lenn* megjelenése után két esztendőre, az író huszonkilencedik életévében látott napvilágot az a novellás kötet, amely Herczeg Ferencet egy csapásra az akkori írók legelső sorába emelte. A kötet már tisztán és élesen mutatja Herczeg igazi írói profilját. A közönség mohón nyúlt az ízes és finom csemege után és fellendülve élvezte az igazi magyar költészet szépségeit. Egy csapásra ő lett Jókai és Mikszáth mellett a legnépszerűbb és legmagyarabb író. Az olvasó-megérezte, hogy ez a modern és elegáns új ember nemcsak nyelvében, témáiban, és modorában magyar, hanem a lelkében s abban a képességében, hogy folytatni tudja a magyar irodalom hősi korszakának hagyományait. Már első könyveiben magyar ember beszél magyar emberekhez, mindegy, hogy miről, mellékes, hogy még egy kis idegen zamat érzik a stílusán; nem baj, hogy egyelőre még Jókai hangját is halljuk Herczeg szavai mögött; a fontos az hogy az író eszejárása, gondolatvilága és erkölcsi légköre magyar.

Vadnai Károly, a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, beajánlja őt a *Kisfaludy-Társaságba*, és a választás után siet személyesen megismerni az új csillagot. Az újságok magasztaló ismertetéseket közölnek és arcképét hozták; *A Hét* boldogan öleli keblére és kéri írásait, pedig ez a lap akkor még rendkívül magas igényekkel válogatta munkatársait.

A InoveHáskötet példátlan sikert aratott az olvasók-nál is és a napilapok irodalmi kritikusai szinte aggodalmas feszültséggel néztek az új csillagra. A hatás, amelyet

a novellák keltettek, szinte túlerős volt s az írók, akik a napilapoknál és a közönség kegyeiben elhelyezkedtek, idegenkedve nézték a jövevényt, aki osztozkodni akart nemcsak népszerűségében, de dicsőségükben is. Mikszáth Kálmán — aki később őszinte és lelkes barátja lett neki — ekkor még nem ismeri fel, vagy nem tartja érdemesnek, hogy felismerje értékét. A napi sajtó irigykedve nézi a *Budapesti Hírlapot*, amelynek eza szerencsés kezű ember a tárcaírója; Kozma Andor azonban verset ír hozzá. A *Hét* magasztalva üdvözli benne a beteg lelkek verista költőjét (milyen jellemző optikai csalódás!) és Rákosi Jenő tárcát ír a *Mutamur* szerzőjéről.

A novella műfaját Herczeg tovább is nagy kedvvel műveli s időnként összegyűjtve egy-egy kötetben változtatja ki a javát. Ezek: Napnyugati mesék (1894), amelyben négy hosszabb novellát is közöl (*Szinusz*, *A lóp virága*, *Báró Rébusz*, *Donna*, *Sol*) kilenc rövidebb között, azután *Az első fecske* (huszonnyolc kurta elbeszélés, végül *Arianna* (tizenhat novella) s munkássága későbbi idejében még vagy féltucat kötet, ami mintegy kétszáz kiválogatott novellát jelent. De biztosra vehető, hogy a különböző napilapok és folyóiratok négyszáznál több Herczeg-novellát közöltek tárcarovataikban s négyszáz novella azt jelenti, hogy Herczeg kifogyhatatlan leleményességgel kultiválta azt a műfajt, amely a múlt század végén a világirodalmat egypár remekművel ajándékozta meg, a jelen század első éveitől kezdve fokozatosan hanyatlik s ma ez egész világon a csőd szélére jutott.

Ezek a novellák már nem a kezdő író szerencsésen sikerült kísérletei, Herczeg Ferencet nemcsak a magyar

közönség várja hétről-hétre szomjas erőlködéssel, de a kritika is megállapítja, hogy a novellának ily avatott művelője nem sok van az európai kortársak között.

*

Herczeg Ferenc tehát elérte azt, amire jogász-korának néhány titkos és magábaszállt órájában vágyott: író lett, neves ember, aki pénzt is keres és boldog örömet szerez annak, akinek első könyvét ajánlotta: az édesanyjának. De az irodalmi sikerek viharos lendülete nem sodorta oda, ahova néhány magyart és sok európai író magával ragadott: a művészi élet egyoldalú, tikkadt és sorvasztó szertelenségeibe. Herczeg Ferenc előkelő ízlése, arisztokratikus zárkózottsága nem csorbult meg az írói dicsőség légkörében sem. Magas, erőteljes, elegáns alakja mindenhol feltűnt, ahol a társasélet szolid szabályai szerint élvezni lehetett az élet gyönyörűségeit; most is sokat van tiszték társaságában — a fehértemplomi császárhuszárok! — nagyvilági életet él, szenvedélyes táncos, szalonok kedvence, igazi világfi, tökéletes gentleman, aki az irodalmat szent és diszkrét magánügynek érzi, akár a vallást, vagy a szerelmet, — ám nem fanyar vagy komolyodó ember; mindenből kiveszi a részét, ami a harmincéves ember életéhez hozzátartozik; a Feszty-szalonban, ahol gyakorta megfordul, hajnalig tartó magyar mulatozásokban, éppúgy megállja helyét, mint az *István főhercegszálló* különszobájában, ahol most már tisztelettel bánnak a fiatal kisleányával.

Mert már csak egy lépés választja el attól, annak a beteljesülésétől, amiről talán már a padlásletrán kezdett álmodozni. Versecen már hat-nyolc éves kora-

ban elvitték őt a színházi szezón minden előadására; a padláslétra kis álmodozója boldogan nézte az előadást s a végén az egész repertoárt kívülről tudta, de csak, ami az első és második felvonásban történt; a harmadiknál mindig elnyomta az álom. Gimnazista korában is bizonyára megfordult a fejében néhány gigászi méretű drámai költemény tervezete Madách Imre nyomán; elsőéves jogász korában már kész színdarabokat olvas fel barátai előtt, — időszerű volt tehát, hogy talentuma bevonuljon oda, ahova első ébredése vonzotta: a színház falai közé.

És 1893-ban ez is bekövetkezett s ugyanoly sikerrel, mint amilyent eddig a könyveivel ért el.

Első darabja *A dolovai nábob leánya*, 1893 március 10-én került bemutatásra a *Nemzeti Színház* színpadán s a darab történetét a szerző maga mondja el egy későbbi nyilatkozatban:

«Színműírói pályám *A dolovai nábob leánya* című darabommal kezdődik, amelyről azt hiszem, hogy az *Egy szegény ifjú története* mellett a világirodalom egyik legügyetlenebb című színműve. A darab története hat-hét esztendővel kezdődik, mert nemcsak *libelli*, hanem *comoediae* is *habent sua fata*. A darab első vázlatát még elsőéves jogász koromban írtam, de civil szereplőkkel. Nagyon rossz darab volt és én szerencsére el tudtam rejteni íróasztalom titkos fiókjába. Később aztán, mikor huszártörténeteim némi tetszést arattak, az az ötletem támadt, hogy a színdarabom civil hőseit ki kellene cserélni huszárokkal. Ez már azért is egészségére vált a darabnak, mert a katonák révén, akiknek alakjait az életből másoltam, egy darabka igazi élet került a színpadra.

1893. legelején Paulay Ede, a *Nemzeti Színház* igazgatója, megállított az utcán és kérdezte tőlem, nem próbáltam-e még darabot írni?

— És ha írnék, mit csináljak vele? — kérdeztem vissza.

— Hozza el nekem!

Aznap délután Paulay derült meglepetésére már elvittem neki az immár lovasított *«Hozományvadászt»*. A direktor meghívott másnapra magához feketekávéra és ott közölte velem, hogy két hét múlva megkezdzi a darab próbáit.

A szereposztásba nem igen engedett nekem beleszólást, mivel azt találtam neki proponálni, hogy Bilitzky kadét szerepét a színház egyik csinos női tagjának kellene kiosztani.

A darabnak — mint ma mondanók — jó sajtója volt. Egyik kritikusom azonban (az illető már régen nem él) azt írta, hogy az egész színműben csak egy jó alak van: Bilitzky kadét, de az sem az én érdemem, mivel nem én eszeltem ki, hanem készen vettem át az életből.

Ebben volt is valami igazság és emlékszem, hogy évek múlva valósággal melanchólikussá tett a találkozásom egy kövér, öreg törzstiszttel, akiben az én Bilitzky hercegem modeljére ismertem rá.»

A Nemzeti Színháznak csakugyan nagy szüksége volt *A dolovai nábob leányára*.. 1891-ben Csiky: *Az atyafiak* című darabján kívül egyetlen egy dráma, Dalnoky Lajos *A herceg* című színműve jelenti a magyar irodalmat, 1892-ben pedig csak Karczag *Lemondásának* volt némi sikere. Két-három darabnál több soha sincs az utóbbi évek műsorán — mondja Galamb Sándor a

Herczeget megelőző negyedszázad repertoárjáról — és pedig olyan fogyatkozások miatt, melyeket a következő korszak volt hivatva helyrehozni. Először is: e színműírók igazán magyar levegőt nem igen tudtak színpadra varázsolni. Ha van is egy-két valóban magyar földből kisarjadt alakjuk, ha itt-ott megszólal is bennök valami speciálisan hazai, egyúttal mindig érzik bennük valami csinált, valami erőszakolt is. Természetes, hogy nem is igen lehetett mindaddig magyar polgári társadalmat igazán rajzolni, míg e réteg minálunk is teljesen ki nem alakult. A kilencvenes évek társadalma azonban már nagyon fejlődött a kiegyezés korához képest. Most már kínálkoznak olyan problémák és olyan típusok, amelyek a maguk komplikáltabb mivoltukban is magyarok.

Ezzel a színpadirodalom csak egy-két évtizeddel maradt el a regényírás mögött, amely az egyéni élettől még Jókain keresztül is túlnyomólag csak azokat a problémákat kutatja, amelyek a nemzeti vagy politikai élettél valamelyes kapcsolatban vannak.

Herczeg Ferenc ebben is, abban is azok közé tartozik, akik szakítottak a régi hagyományokkal, a nélkül, hogy e hagyományok lelkével szakítottak volna. *A dolovai nábob leánya* élesen elválasztja a magyar társadalmi dráma modern korszakát a kiegyezés után való negyedszázad vajúdo korától.

Az első Herczeg darabtól számítjuk az új magyar társadalmi színmű megszületését s a *Nemzeti Színháznak* alig van nagyobb dátuma, mint 1893 március 10, *A dolovai nábob leányának* premierje. Ezzel Herczeg átvette Csiky Gergely és Szigligeti Ede szerepét a magyar társadalmi dráma irányításában, de — írja Hevesi

Sándor egy Herczeg-tanulmányban — mind a kettőnél univerzálisabb, mind a kettőnél költőibb lévén, a dráma egész területén folytatta az ő munkájukat, de meghozta a Nemzeti Színháznak, amit a nagy magyar kritikusok: Gyulai Pál és Salamon Ferenc évtizedeken át hiába követeltek Szigligetitől és hiába követeltek Csikytől: a dialóg teljes művésziességét és költőiséget. A dialóg Herczeg Ferencsel fejlődött abszolút művészivé, a tradíció vonalán, — s ma több mint egy emberöltő utárr már történelmi távlatból állapítható meg róla, hogy e részben korszakalkotó munkát végzett.

Pedig *A dolovai nábob leánya*, amely szentimentális meséje, romantikája és lány hangszerelése révén a fejlődő, de naiv magyar értelmiségnek könnyű és ízletes táplálékot adott és 1893 március 10-től 1925 január 1-ig százhetvenszer ment, még csak kísérlet; a második darab volt az igazi eredmény: a *Három testőr*, amely 1894 március 2-án került bemutatásra: már dokumentuma annak, hogy ez a fiatal magyar költő mindent megtanul, mindenhez ért és mindenben excellai, amihez hozzányúlni éppen eszébe jut.

Itt jegyezzük meg, hogy Herczeg Ferenc irodalmi pályájának első periódusában, amely a század utolsó esztendejével együtt ér véget, még két darabot írt.

*

A színházi siker már egy új Herczeg-kötetnek is hangulatot csinált — akkor jelent meg (1893) *A Gyurkovics lányok* című kis vidám regénye, tulajdonképpen apró novellákból lazán összeszőtt korkép, amely előadásának egyéni bájával, tiszta, mesterkéletlen magyar

humorával és ötletességével évtizedekre szóló népszerűsége tette szert. — *A Gyurkovics lányok*ban már megmutatta Herczeg, hogy ahhoz is ért, ami minden regényíró legmagasabb célja, az írói hivatás legbiztosabb kritériuma: embert teremteni, igazi, eleven embert, semmiből, sárból, porból, fantáziából és halhatatlan lelket lehelni belé. *A Gyurkovics lányokat* Herczeg teremtette, s azok eleven emberek módjára éltek a múlt század végén Budapesten, a vidéken, szalónokban és falusi kúriákban, kedves és intim ismerősök gyanánt, saját plasztikus énjükkel, mozdulataikkal és szavaikkal és jobban ismertük őket, mint legközelebbi rokonainkat.

Hogy ezek az emberek kissé felületesek és léhák voltak, ez nem Herczeg, de a kor hibája; mindazonáltal ezek az egészséges, mulató, erőlelkű és éptestű Gyurkovics lányok rokonszenvesek, mert tiszták és erkölcsösek. *A Gyurkovics lányok* nagy sikere magával Herczeggel is megszerettette a Gyurkovics családot. Novelláiban vissza-visszatér a rokonszenves bácskai familia alakjaihoz s ezekből a finom kis lelki kalandokból három könyv és egy színdarab születik meg. 1895-ben megjelenik *A Gyurkovics fiúk* első kiadása, 1899-ben a *Gyurka és Sándor* s ugyanebben az esztendőben februárban a Magyar Színházban bemutatják *A Gyurkovics lányok* című színdarabot is.

Semmi sem bizonyítja jobban a téma életképességét, minthogy a vígjáték százötvenszer került színre egyfolytában a bemutató után (Ez volt az első sorozatos előadás-siker Magyarországon) s hogy 1902-ben újra negyvenszer adták a *Vígszínházban* s aztán húsz év múlva a *Nemzeti Színház* is felvette repertoárjába.

De nemcsak nálunk hódítottak *A Gyurkovics lányok*: előadták német, angol, amerikai, londoni, skandináv és spanyol színpadokon is és mindenhol elragadták az embereket egyéniségük utánozhatatlan kecsességével és örök emberi szépségük varázsával.

Herczeg Ferenc ma már fölényes és elnéző kegyelettel emlegeti ezt a fiatalos fantáziával megteremtett témát; *A Gyurkovics lányok* egyik jubileumán így ír a darabról:

«*A Gyurkovics lányokat* egymásután kétszer írtam meg. Evva Lajos biztatott, hogy dolgozzam föl ezt a tárgyat és midőn odaadtam neki a kész darabot, azzal a megjegyzéssel adta vissza, hogy a világért meg ne mutassam más embernek, mert nagyon rossz. A kézirat ma is megvan nálam és minden elfogultság nélkül megállapíthatom, hogy Evva Lajosnak igaza volt. A darabban jóformán semmi sem történik, a szereplők csak elmondják egymásnak a Gyurkovics-novellákat. Sebzett szívvel tüstént nekiestem és másodszor is megírtam a penzumot, amelybe alig vettem át két mondatot a szekundát kapott első fogalmazásból. Ebből lett a szívós életű komédia.»

Pedig a Gyurkovics-téma nem szívós, hanem örökéletű emberi komédia. Az emberiség aranykorából való, amikor még könnyű és szép volt az élet és a problémákat nem vérrel és verejtékkel, hanem játsszi, ötletekkel oldották meg. *A Gyurkovics fiúk* című kötet megjelenésekor Péterffy Jenő így ír erről az aranykorról:

«Tejjel mézzel folyik ez az ország, hol tánc, kártya, széptevés, vadászat, zálogházi rövid kellemetlenségek, vidám párbajok, jókedvű kalandok iskolájában nő fel az ember. S ami még nagyobb szerencse, a Gyurkovics

fiúknak tagadhatatlanul helyén van a szívük, önkénytelen rokonszenvet érzünk irántuk, természetükből minden bohóság mellett is kicsillámlik valami nemes anyag. Nem hiába van címerükben a fehér macskafej. Van is bennük valami macskatermészet. Ha bukna is, talpra állanak. A Bácska egy új Okatootáia, ahol még a dologtalan boldogság uralkodik s minden visszasság a tréfa és éle szögében törik meg. Egy felhőcske sem úszik a vidám gentry-világ egén; az író a bajusza alatt mosolyog s ő is vidáman mulat velük s rajtok. Könyvéből igazi hazai illat száll felénk; a magyar dohányfüstfilozófia, csakhogy szalon-cigaretta papírból árad szét. Azt akartam mondani, hogy az író módos, könyved, formás, ötletes.»

Nekünk pedig eszünkbe jut Herczeg Ferenc pesti jogászelete, a Déli vasút mellett lévő bagolyvár, ahol két egymás fölött épült toronyszobában alussza ki az író a tánc, mulatozás, széptevés, jókedvű, kalandos gentry-élet fáradalmait a tej jel-mézzel folyó magyar Kánaánban. Eszünkbe jut, hogy egyszer nyár végén, szerdai nap felírta a lakása ajtájára: Szombaton jövök. És nyolc hónapig lenn felejtette magát az új Okatootáia vidám berkeiben és sem ő, sem a házigazdája nem vette észre, hogy nyolc hónapig függött a tábla a szobaúr ajtáján: Szombaton jövök. Akkor olyan világ volt Magyarországon, hogy az ember feje felett nyolc hónap úgy elsuhant, mint egy szép és érzékcsiklandozó álom.

*

A négyesztendő irodalmi munkásságában híressé lett, hivatalosan is elismert, könyvben és színpadon egyformán újszerű író 1894-ben lapot alapított. Az új

lap, amely a *Singer és Wolfner* cég kiadásában jelent meg, valósággal forradalmat jelentett a belletrista hetilapok történetében. Herczeg fellépése idején ezen a téren figyelemreméltó lap vagy egy féltucat forgott a magyar olvasók kezén. A legrégebb a *Vasárnapi Újság*, amelyet 1854-ben alapítottak, Jókai, Mikszáth írásai-
val nagy tekintély volt különösen konzervatív körökben és a vidéki középosztály előtt; a *Fővárosi Lapok*, *Magyarország és a Nagyvilág*, a *Magyar Bazár*, *Ország-Világ*, *Divat-Szalón* nem tisztán irodalmi tartalmúak voltak, de az volt a katolikus szellemű *Magyar Szemle* és Kiss József lapja, *A Hét*, amely a legmodernebb s egyúttal legnyugatosabb irányzatnak állt a szolgálatában. *A Hét-nek* maga Herczeg is munkatársa volt, mint mindenki, aki a kilencvenes években irodalmi karriert csinált. Voltak tehát hetilapok, de nem volt a fiatal Magyarországnak, a megújódott magyar nemzeti irodalomnak, az új, modern, de tradíciós szellemű íróknak méltó lapja.

Ez lett az, *Új Idők*, amelynek első évfolyamai nemcsak az irodalmi, de a társadalmi életnek is szenzációi lettek. A vidéki városok fiatalsága, a magyar családok, a falusi kúriák kultúrára szomjas emberei hétről hétre valóságos izgalommal várták az új folyóiratot, amelynek minden számát művészi gonddal, magyar úri fel-fogással, tiszta és morális irodalmi intenciókkal szerkesztették.

A lap alapítása Herczeg Ferencnek, a szerkesztőnek és Wolfner Józsefnek, a kiadónak együttes érdeme, s hogy ez a lap, folyton haladva a rohanó időekkel, mindvégig megmaradt a magyar úri családok megbízható és magas színvonala mellett is népszerű heti

újságjának, az is a kettejük érdeme. Ami nem is volt csoda s ami ma is természetes. Olyan gárdával indult meg, aminőt azóta sem tudott más lap felmutatni.

Erről — a lap harmincéves jubileumán — maga Herczeg adja a beszámolót.

Mikszáth Kálmán, a Nagy Palóc, aki bizalmas barátságot tartott az *Új Idők* alapítóival, írásaival és jótanácsaival azon fáradozott, hogy átsegítse őket a kezdet nehézségein. A lap az ő «*Szent Péter esernyője*» című regényével indult meg. Ez a regény, amely később az angolszászok kedvenc könyvei közé emelkedett, világhírűvé tette szerzőjének nevét. Tudjuk, hogy midőn Roosevelt, az Egyesült-Államok volt elnöke, Budapesten járt, legelőször *Szent Péter esernyőjé-nek* költőjével akart megismerkedni. Mikszáth azonkívül néhány pompás cikkel («*Ferenc József mint elbeszélő*») és olyan novellákkal gazdagította lapunkat, amelyek a magyar elbeszélő irodalom drágagyöngyei közé tartoznak. Ilyenek: «*A fahuszár meg a lova, meg a ló sípja*», «*A néhai bárány*», «*Németke*» és «*A ló, a bárányka és a nyúl*». Az *Új Idők* életének első éveiben Mikszáth majd mindennap megjelent a szerkesztőségben, hogy dicsérjen, korholjon és indítványokat tegyen.

Jókai Mór a lap fennállásának második évében lépett a munkatársak sorába. A kiadó és a szerkesztő együtt keresték fel a Bajza-utcai szép lakásán, a költőkirály — ez volt,akkoriban az ő neve — a Feszty-ház emeletén lévő hatalmas dolgozószobájában fogadta őket, az előterjesztett kérelemre rövid igennel felelt és néhány nappal a látogatás után már elküldte első kéziratát. Két regényt írt lapunknak: «*Öreg ember nem vén ember*» (1899) és «*Börtön virága*» (1904). Azon-

kívül a rövid elbeszélések egész sorozatát. («*Melyik a férfi?*», «*Unica*», «*A tudtán kívül békeangyal,*» «*Az erényt mindig szeretni kell*» és «*A szív története.*»)

Gárdonyi Géza azon kezdte, hogy beállott az *Új Idők*-höz segédszerkesztőnek. (Ez a lap alapításakor történt.) Miután íróasztalát a szerkesztőségben pedáns körültekintéssel fölszerelte és főleg dohányzószerekkel bőven ellátta; meggondolta magát és fölmondott a lapnak, mielőtt még az *Új Idők* első száma megjelent volna. Ezt pedig igen bölcsen tette, igazán kár lett volna, ha ilyen Isten kegyelméből való tehetség a kézírathajszolásra és a laptördeléssel járó technikai munkára pazarolja idejét. Gárdonyi négy regényt írt az *Új Idők*nek: «*A kékszemű Dávidkáné*» (1898), bájos és megható történet, «*Ábel és Eszter*» (1905), «*A múlt velünk él*» (1907) és «*Finum Ilka*» (1911). Kisebb cikkeket, elbeszéléseket sűrűn írt, első dolgozatát («*A tél falun*») az alapítás esztendejében, «*Ceruzajegyzetek*» című cikksorozatát pedig 1908-ban adta ki az *Új Idők*.

Legvégére hagytuk e hosszú névsorban a segédszerkesztőt és a szerkesztőt. Tábori Róbertre gondolkunk elsősorban, akit a halál, sajnos, túlkorán ragadott el úgy a szerkesztői asztal, mint a regényírói toll mellől, Párját ritkító szorgalommal, finom, ízléssel és a legmelegebb odaadással végezte a Segédszerkesztő terhes munkáját évek hosszú során át. Segédszerkesztő volt Gárdonyi után Beöthy Laci, azután Kálnoki Izidor.

Az *Új Idők* alapítása óta Herczeg Ferencnek majd minden regénye a saját lapjában jelent meg és pedig sorban egymás után; a következők: «*Szabolcs házassága*» (1895), «*Egy leány története*» (1897), «*Gyurka és Sándor*» (a Gyurkovics-ciklusból, 1898), «*Pogányok*»

(1901), «*Andor és András*») (1902), «*A honszerző*» (1904), «*Lélekrablás*» (1905), «*Húszti Huszt*» (1907), «*Férfihűség*» (1908), «*A királyné futárja*» (1909), «*A fehér páva*» (1910), «*Álomország*» (1911), «*A hét sváb*» (1914), «*Magdaléna két élete*») (1915), «*Aranyhegedű*» (1916), «*Tűz a pusztában*» (1917), «*Az élet kapuja*» (1919).

Novellája az Új Időkben kettőszáztizennyolc jelent meg. Egyéb — leginkább társadalmi kérdésekkel foglalkozó — cikket 279-et, mondd: kettőszázhetvenkilencet írt Herczeg.

Az Új Időkről írja Herczeg még a következőket:

«Íme egy rögtönzött névsora azoknak az íróknak, akiknek eredeti regényeit folytatásokban közölte az Új Idők: Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Heltai Jenő, Molnár Ferenc, Szomaházy István, Erdős Renée, Váradi Antal, Lövik Kárpoly, Farkas Pál, Csathó Kálmán, Surányi Miklós.

Bár ilyen írói gárda nagyon megkönnyítette a szerkesztők dolgát, azért az *Új Idők* gyermekkora a próbálkozások és a tapogatózások bizonytalan időszakává volt.» Jó időbe telt, míg a lap megtalálta a maga belső egyensúlyát. Meg kell jegyezni, hogy az Új Idők tulajdonképpeni segédszerkesztője a kiadó cég főnöke, Wolfher József volt. A kiadók ezt a vállalatukat kedvelték legjobban és Wolfner József az ideje javarészt az *Új Időknek* szentelte. Lehet azonban, hogy e sorokból fogja csak megtudni, hogy én évtizedek óta a legmegbízhatóbb és legfáradhatatlanabb segédszerkesztőt tiszteltem benne. Az *Új Idők* első címlapját Karlovcsy Bertalan rajzolta. Az 1896-iki esztendő reánk nézve az tette nevezetessé, hogy az *Új Időkben* akkor jelent

meg Lyka Károlynak, ma a szerkesztőség nagytekintélyű oszlopos tagjának, első cikke. Az első években összeverődött az *Új Idők barátainak* társasága, amely vagy egy évtizeden keresztül minden délben összejött a szerkesztőségben. Köztük volt Bársony István, Benedek Elek, Bródy Sándor, Endrődi Sándor, Gárdonyi Géza, Kálnoki Izidor, Kemechey Jenő, Kenedi Géza, Malonyay Dezső, Mikszáth Kálmán, Murai Károly, Rákosi Viktor és Szomaházy István, ők napról-napra parlamentáris formában megvitatták a lap dolgait és hallatlan módon szellemes és originális tervekkel terjesztettek a kiadó elé. A legvakmerőbb két tervezető Bródy Sándor és Malonyay Dezső volt. Ha az *Új Idők* megvalósította volna az ő ötleteiket, akkor nagyszerű lap lett volna belőle, de nem érte volna meg a harminchónapos jubileumát sem. A kivételes nagy tehetség előtt mindig nyitva voltak az *Új Idők* hasábjai és midőn Ady Endre 1908-ban egymásután három versét küldte be szerkesztőségünknek, azokat örömmel közöltük. Köztük volt a «*Hepe-hupás vén Szilágyban*» és a «*Felszállott a páva*») című. Ugyanekkor közreadtuk Ady Endrének a *Duk-duk afférről* írt cikkét is.

*

Herczeg Ferenc neve már fogalom lett, együtt emlegették Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Bródy Sándor nevével s amikor 1894-ben megjelent a *Simon Zsuzsa* című regénye, majd a *Napnyugati mesék* cím alatt az új nevellagyűjteménye, az egész magyar sajtó már olyan hangon ír róla, amely csak a legnagyobbaknak jár ki Magyarországon. Az irodalmi élet feje-

delme, Jókai Mór is szeretettel öleli magához, s házában, a Bajza-utcai Feszty-szalónban meghitt társaságának kiválasztottjai közé avatja a fiatal író.

Herczeg itt nemcsak az irodalmi és művészi élet jeleivel ismerkedik meg, de a politika notabilitásai-
val is, akik itt a kedélyes jóbarát és kártyapartner
minőségében veszik körül Jókait, a világhírű író,
akit az ország, mint embert is bálványoz s a politikai
élet is elhalmoz minden tisztességgel. És Herczeget
is megismerik itt Tisza Kálmán, Szilágyi Dezső,
Csáky Albin, Wlassics Gyula miniszterviselt közéleti
nagyságok, miniszter jelöltek, képviselők, Nedecky
István, Gajári Ödön, Beöthy Zsolt, Horváth Jenő, —
nagyszerű iskola ez annak, aki nemcsak művész és
költő, hanem reprezentatív ember is akar lenni a magyar
irodalom-kultúrában, amivel akkoriban még együtt jár
a társadalmi és politikai szereplés posztulátuma is.
Herczeg Ferenc nagy író kezd lenni s a múlt hagyományai
szerint a nagy magyar író társadalmi és nemzeti
közkincs, kivel az ország egész közléte számol. Az írás,
amely Jókait a nemzet bálványává tette, ebben a tár-
saságban nem elég ahhoz, hogy tekintély legyen.
Mikszáth Kálmán, akinek eddig csak novellás kötetei
és országgyűlési karcolatai jelentek meg, inkább a
Sándor-uccai ház folyosóján szerzett népszerűség révén
tagja már a Petőfi és a Kisfaludy Társaságnak, sőt az
Akadémiának is, — viszont írói érdemei után 1887-ben
az illyefalvi, 1892-ben pedig a fogarasi kerület beküldi
őt a törvényhozásba. Ez csak azt jelenti, hogy Magyar-
ország kicsiny társadalmában aki valamit jelentett,
aki súly és érték akart lenni, annak a politika felé
kellott orientálnia, mert a magyar úri élet tele volt

politikával, a politika tele volt urakkal s úri karrier és úri presztízs nélkül az az írói hivatás is csonka és félszeg életprogramm maradt. Erre nincs jobb példa Kiss József és Bródy Sándor életénél.

E mellett azonban Herczeg szorgalmasan dolgozik, ontja a tárcanovellákat és megjelenik a *Simon Zsuzsa* című regénye, amely újra példátlan nagy sikert aratott. A siker titkát most sem magyarázhatjuk meg mással, mint amivel Péterffy Jenő magyarázta: «a hang, a stílus, a meseszöveg finom és mérsékletes izlésségével és magyarságával. Herczeg első regényeiben — ezek Péterffy szavai — csupa olyan alak mozog, kik bizonyos előkelő könnyűséggel lépnek föl az életben, a külső formáknak emberei s mókás léhaságot s hirtelen szenvedélyességét, sőt mélyebb érzelmeket igen jól tudnak látszólag színtelen szólással palástolni vagy feltüntetni s akiknek modorában, szemük egy pillantásában, kezük egy mozdulatában mindig van valami, ami megmutatja, hogy ugyanegy fajból valók, bármily különböző legyen is lelkületük. Konvencionális hagyomány, társadalmi előítélet, külső szabatoság éppoly erős bennök, mint bűnös vágy vagy igaz érzés, vagy pillanatra erős szenvedély; de leginkább uralkodik rajtuk az a törekvés, hogy úri voltuktól ne engedjenek; a legszélsőbb helyzetekben is úgy iparkodnak viselkedni, hogy a nézők előtt arcuk izma meg ne ránduljon s ingatag lépéssel belsejüket el ne árulják. Az író látszólag közönnyel, de belső érdeklődéssel s igazi élvezettel vonja meg azután ez alakok könnyed körrajzait s éppen csak annyit árnyal rajtuk, hogy alkalmasak legyenek lélektani mese hőseiül. Amilyenek a hősök, olyan a mese is. Nem csillogó,

nem rendkívüli, különös vagy mély szenvedélyt mutató, közvetlenül inkább csak a mindennapi életből kel ki; ott szövődik köznapi beszélgetések között, vagy ahol a társaság mulat, kaszinóban, vadászat közben vagy estélyeken. S amint az író így látszólag gondtalanul s indulat nélkül, az erős színeket kerülve rajzol, az erősebb hatásokat kerülve beszél, lassanként, lépésről-lépésre mégis úgy meghúzza a mese szálait, hogy érdekes lélektani szövedéket mutatnak. S így megtörténik a mesében az az üdvös dolog is, hogy az életet cavalièrement fölfogó szereplői egyszerre csak észreveszik, hogy nemcsak futó érzések, gerjedelmek, vonzalmak és percnyi szenvedélyek vannak az életben, de van sors és bűnhődés is. S írónknak éppen az a sajátsága, hogy azt nem tragikai páthosszal, előretolakvó célzatossággal vagy lélektani elemzésekkel mutatja föl, hanem szalóni könnyedséggel, délelőtti öltözetben, egy ügyes elbeszélő rövidségével s találó gyorsaságával.»

Péterffy Jenő ennél melegebb kritikát élő magyar íróról soha életében nem írt. A közönség pedig akkor már nem bírálta, csak ünnepelte a *Simon Zsuzsa* illusztris íróját. Igaz, hogy az ünneplés akkor a magyar nemzetnek szinte kizárólagos életnyilvánulása volt. Ezidőben, a kilencvenes évek elején, ki sem keveredett az ünnepségekből. 1896-ban zajlott le a Millennium, amely hazafias lázba hozta az országot, de Herczeg Ferenc ezalatt a maga írói egyéniségének kiépítésén dolgozik, mintha nem is volna más célja az életének, mint a Jókai-féle legendás termékenységet utánozni. És abban az esztendőben (1896) Herczegnek négy kötete jelenik meg a könyvpiacra: *Szabolcs*

házassága (regény), *Az első fecske és egyéb elbeszélések* (novellák), *Honthy háza* (színmű) és a *Nászúton* (énekes bohózat). Ez a híres munka annál tiszteletreméltóbb, mert az író egyéb dolgok is erősen foglalkoztatják. Ebben az esztendőben bevonul abba a társaságba is, ahol együtt van Magyarország majd minden értéke, a hatalom, tekintély és szellem hitbizományosai s ahonnan az évekig tartó ünneplés után Jókai Mór meglepetésszerűleg kimarad: a képviselőházba. Mintha csak Jókait kellett volna felváltania, aki harminc évi képviselőség után kiesett a választók kegyeiből s átkerült az öreg urak, az ereklyék [Pantheon] ába, a főrendiházba. Herczeg Ferencet Szilágyi Dezső ajánlotta az akkori kormányelnök, Bánffy Dezső báró figyelmébe, aki módot adott *Versec* városának, hogy nagynevű szülöttjét, aki negyedszázaddal ezelőtt a *Templom-utcában* a Herzog-ház padlásletráján ébredt a maga nagyrahitott énjének tudatára, szabadelvű programmal a maga képviselőjének választhassa.

Ezzel Herczeg Ferenc a magyar állam fennállásának ezredik évében, tizenegy kötet megjelenése után, életének harmincharmadik évében megkapott mindent, amit ez a szegény ország csak nyújthat: népszerűséget, elismerést, dicsőséget, jövedelmet, még képviselőiséget is s beléphetett oda, ahol Jókai és Mikszáth Kálmán várták: a klubba, a szabadelvűpárt fészkebe, az ország sorsának intézői közé. És itt egy délcég, magas, komoly fiatal mágnás sietett vele megismerkedni, hogy az új Magyarország leendő legnagyobb írójának felajánlja barátságát. Ez a mágnás Tisza István gróf volt, a régi Magyarország utolsó miniszterelnöke s az első, aki az új Magyarországnak vértanúja lesz.

III.

Herczeg Ferenc irodalmi munkásságának első korszaka véget ér a XIX. század utolsó évtizedével; az új századba az a tökéletesen kiforrott, az a végérvényesen megformált Herczeg Ferenc lép be, akit ma ismerünk. A millenniumi esztendő után következő évek irodalmi termése még a fejlődés, a belső érés, a vajúdás erőfeszítéseinek nyomait viseli magán. De az 1896-ban megjelent regénye, a *Szabolcs házassága* már átmenet a két korszak között.

Itt már nem félt Herczeg a tragikus befejezéstől. Minden optimizmusa ellenére megadta magát az irodalmi erkölcs örök törvényeinek: vannak bűnök, amelyektől az ember csak az élete árán tud megtisztulni. De a regénynek más érdeme is van. Az író itt olyan modern problémákat vet fel, aminőket előtte hiába kerestünk a magyar irodalomban. A magyar irodalom a férfi és a nő szerelmi viszonyát mindig egy kissé a keleti népek háremtartó, szultáni szemével nézte. A férfi csak játszott a női szívekkel s a nő szenvedett a férfi polygám ösztönei miatt. Ez volt az egyik fajta nő, a másik ennek a pontos ellentéte: a minden nőiesség nélkül való aljas bestia, a férfifaló, hűtlen, erkölcstelen néember. Ez a romantikus és naiv disztinkció adja Jókai nőalakjait, akik vagy égből leszállt angyal-mártírok, vagy a pokol démon-szülőttei. Herczeg hangsúlyozza, hogy a nő is ember, sőt, hogy szerelmi életében meglehetősen olyan, mint a férfi. Van a regényben egy alak «a hercegnő, szép, lány szemű, előkelő külsejű porcellánfigura, nesztelenül

fellépő, előttünk elsurranó boudoir-alak, kinek belsejébe lélek helyett egy kényes fényesszőrű macska tisztasága, nyújtózó mozgása, játsszi kegyetlensége, halk dorombolása s üres simulékonysága szorult s kit külsőségekben egyrészt öröklött veleszületett tapintat, úri megszokás, másrészt pedig hideg ösztön vezet, melyet minden érzés nélkül kielégíteni vágyik, a nélkül, hogy magát megégetné vagy mást pörkölni akarna.» Ezt a típust Herczeg vette észre, s vele együtt azt a csodálkozó és fájdalmas meghökkenést is, ami elfogja a férfit, mikor észreveszi, hogy itt az egyensúly felborult: a férfi az, aki naívnul és tragikusan szenved s a nő az, aki játszott.

A másik, hogy igazi férfi nem tudja megbocsátani az asszony tisztátlanságát. Nem volt igaza Orlynak, aki elnézte Simon Zsuzsa múltját. A boldogsághoz nem elég a szerelmi szenvedély még oly heves lángolása sem: ahhoz tisztaság is kell. Egyszer a mámor órái között elszólja magát:

— Tudja, mi hiányzik nekünk?

— Semmi — feleli az asszony.

— A tisztaság. Én megmérgeztem magát, szegény gyermek és maga most kamatostul adja vissza a kölcsönt.»

Herczeg Ferencet első novellái után azzal vádolták meg kritikussai, hogy erkölcsileg közönyös szemmel nézi az általa megrajzolt társadalom bűneit. Ez csattanós válasz volt a félreértésekre.

Ugyanúgy válaszol az *Egy leány története* című regényében, amely 1899-ben s az *Idegenek között* című könyvében, amely 1900-ban látott napvilágot. Ezekben a könyvekben látjuk, hogy Herczeg, aki hidegnek és

közönyösnek látszik, aki mintha egy finom *l'art pour l'art* atmoszférájában egykedvűen nézné az emberek értékét s a jellemek romboló vagy alkotó erejét, aki sohasem moralizál, csak bemutat, illusztrál és hangulatot teremt, ez a Herczeg erős, férfias és magyaros moralitással rendelkezik.

Az egykori kritikusok nem értették meg Herczeg módszerét s azzal vádolták, hogy illusztrálni akarja regényeivel Taine híres megállapításait: az emberi erények és bűnök csak termékek, mint a vitriol és a cukor.

Pedig Herczeg csak úgy nézi az életet, amilyennek az antik klasszikusok látták; az élet néha erkölcstelennek vagy legalább is erkölcsileg nem érdekeltnek fátumnak tetszik; a jó elbukik, a gonosz felemelkedik, az igazságtalanság győzedelmeskedik és az ártatlanság szenved. Herczeg rokonszenvvel ír megtevédt emberekről s nem csoda, ha azt a hitet kelti, mintha egyforma írói készséggel párolná le lombikjában a cukrot és a vitriolt, az erényt és a bűnt.

De mindez Herczeg Ferenc ragyogó írói kvalitásait bizonyítja csak. Herczeg volt az első egyike, aki a tendenciát úgy érvényesítette, hogy az olvasó nem veszi észre az író szuggesztív akaratának érvényesülését. Herczeg tendenciája ellenállhatatlan, mert füst és hang nélkül robbanó, indirekt és távolba célzó, elmaszkírozott fegyverekkel dolgozik. Az olvasó észre sem veszi, hogy Herczeg áldozata lett; nem is érzi, hogy ki van szolgáltatva az író szándékának.

Az új század első éveit még a millenniumi dicsőség mámoros hangulatában találták a közéletet. Ezek az évek határozottan divatba hozták mindazt, ami régi dicsőséget és rózsás perspektívát jelentett számukra; kezdtünk büszkének lenni arra, hogy magyarok vagyunk; ráeszméltunk a saját életképességünkre és annak a romanticizmusnak szépségeire, amelyet a magyar múlt és a magyar jövő rejt a méhében. Valamiféle nacionalista légkör bontakozott ki, amelynek azonban, sajnos, csak hangulatai és esztétikai szépségei ragadták magukkal ideig óráig a kedélyeket. A politikában már nem történt semmi, ami igazán biztató záloga gyanánt mutatkozott volna egy szebb, gazdagabb és magyarabb jövőnek, de az írók magyar történelmi témákhoz nyúltak, a képzőművészet magyar sujet-t és magyar levegőt keresett, nagy történelmi vásznak és monumentálisnak indult szoborkompozíciók készültek a műtermekben, Munkácsy Mihály Honfoglalásához és a Feszty-féle körképhez évekig zárandokoltak a hiú és dicsőségre szomjas vidéki magyarok, Thaly Kálmán és Endrődi Sándor kuruc versei népszerűbbek voltak, mint a franciás chansonok s a kávéházakban tárogatón fújták a régi bús magyar melódiákat.

Ebben a légkörben született meg az *Ocskay Briga-déros* gondolata is. Herczeg Ferenc szívét is átmelegítette a történelmi múlt lehellete, amely sok szép és jobb sorsra érdemes magyar akaratnak vált megerem-tőjévé. A maga írásművészetét eddig még csak a jelentől vett témák inspirálták; most kezdte érezni, hogy a jelen csak folytatása a múltnak és a magyar élet egész értelmét nem lehet megérteni az ősök életének ismerete nélkül. De ő nem a parádés ünnepek

parádés szónoklataiból érezte ki az ősi magyar lélek karakterét, ő, aki a politikában nem szenvedhette az apró-cseprő közjogi vitákat és a pártérdekek frivol szempontjait, a pogány magyarok lelkére volt kíváncsi s ezt a lelket akarta művészileg rekonstruálni.

Így nézte ő a magyar lélek vívódásait s ez a történeteszemlélet adta meg az inspirációt, hogy a pogány magyarok életéből vegye regénye témáját s ez adta a vágyat ahhoz is, hogy történeti színdarabot írjon. Herczeg Ferenc akkoriban sokat utazgatott és egy utazása alkalmával étteremben várta meg az éjféλι vonat indulását és hallgatta a cigányt. A zenekar tárogatósa a Rákóczi-nóta tüzes, lázadó, rettenetes szomorúsággal teli dallamát fújta. Elragadta ez a melódia. Mint ő maga mondja — igazi magyar zenének, a reménytelen attak motívumának érezte ezt, amely minden ötven esztendőben egyszer felizgatja a magyarság apraját nagyját és hősies rohamban nekizúdíítja valami sziklafalnak.

A többit így mondja el Herczeg:

«Írók szokása szerint, ösztönszerűen illusztráló mesét kerestem a zenéhez és éjjel a hálókocsiban, ahol ezúttal nem sokat aludtam, elkészítettem kuruc darabom első scenáriumát. A darab hőse azonban nem Ocskay László volt, hanem Bezerédj Imre, akinek sorsa hasonló volt az Ocskayéhoz: ő is elárulta Rákóczit és ő is vérpadon végezte életét. Belekezdtem tehát Bezerédj brigadéros megírásába, a családi viszonyai azonban nem illettek bele drámai tervembe, azért hamarosan átpártoltam a másik árułóhoz, Ocskay Lászlóhoz. — Én akkor harcban voltam gróf Keglevich Istvánnal, az állami színházak nagyműveltségű

de az én ízlésem szerint túlságosan kényúri hajlamú intendánsával és a Keglevich-rendszer ellen akartam tüntetni, midőn történelmi szomorújátékot a *Vígszínházban* adattam elő. A vígszínháziaik erősen bíztak a sikerben, volt azonban erős ellenvélemény is és mindenki úgy érezte, hogy a színház nagy tétbe játszik, midőn históriai darabbal próbálkozik ott, ahol addig leginkább ultramodern komédiákat és főleg francia bohózatokat adtak. A főpróba után már nyilvánvaló volt, hogy a színház megnyerte a játszmát, az 1901 február 8-án lezajlott bemutató azonban tüzezebb és viharosabb volt, mint remélni mertük volna. A közönség áttapsolta a felvonásközöket. Emlékszem: a harmadik felvonás után megjelent a színpadon a képviselőház egyik negyvennyolcas előkelősége és könnyes szemmel megölelt, megcsókolt. Mindjárt hozzáteszem azonban, hogy ugyanez az előkelőség néhány nappal később visszavonta könnyeit és ölelését, amennyiben nyilatkozatot adott a Holló Lajos-féle *Magyarországnak*, amely nyilatkozatában a sárga földig levágta szegény Ocskaymat. Azt kell hinnünk, hogy a nagyközönség kulturális színvonala akkor már magasabb volt, mint *Magyarországok* hitték, mert sem Budapesten, sem egyik vidéki helyen sem tudtak egyetlen ellenséges tüntetést rendezni. Pedig sok helyen megpróbálkoztak vele. A közönség megvédte a darabot és a fővárosi sajtó, amely ebben az ügyben egyhangúan állást foglalt a *Magyarország* ellen, eldöntötte a harcot. Az utolsó szót ebben a vitában Rákosi Jenő ejtette ki, egy pohárköszöntő alakjában, amelyet az *Otthon-kör* Ocskay-lakomáján mondott. Ezzel elhallgattatta a *Magyarországot* is. Egyik ismert Ocs-

kay-idézethez valami politikai emlékem is fűződik. Tisza István első aradi választása alkalmából meg-
lehetős népszerűtlenségre tettem szert ellenzéki körök-
ben. Egy este, midőn az aradi Központi-kávéház előtt
elhaladtam, a kávéház terraszán együtt ült az egész
negyvennyolcas vezérkar. Az urak megláttak és kórus-
ban kiáltották: «Ocskay brigadéros, jóéjszakát!» Mire
én: «Labancok, jóéjszakát!» Nem dicsekszem el a
viszonzválaszunkkal, de nagyobb baj nem lett belőle.»

Ezt írja Herczeg Ferenc az *Ocskay brigadérosról*,
mi hozzátehetjük, hogy 1902-ben, január 1-én már
a századik előadás bizonyította, mily mélyen markolt
az író a magyar szívekbe Ocskay László tragédiájával.
A darab a Herczeg-jubileum idején átkerült a *Nemzeti
Színház* falai közé és 1926-ban éppúgy elragadta a
világháborút átélt magyarságot, mint a régi békeidők
boldog embereit negyedszázaddal előbb. A repríz
sikere magyarázza az első százas jubileumot is; tör-
téneti dráma s egy szezonban száz előadás: ezt nem
lehet csak a milleniumi lelkesedés számlájára írni, ez
azt is bizonyítja, hogy ezúttal valaki megtalálta a tör-
téneti színdarab hangját és kompozícióját, amelyet
Katona József *Bánk bán-t*. óta hiába kerestek az Aka-
démia pályanyertes drámáiról.

Herczeg Ferenc lelke abban az időben, úgy látszik,
tele volt történelmi benyomásokkal. Nemcsak a szín-
padon fordult a múlt «tragikus képei felé, regénytárgya
is a magyar történelemből került. 1901-ben belefog a
Pogányok megírásába. A regény az *Új Idők* hasábjain
folyik és 1902-ben jelenik meg a könyvpiacra. Sikere
egyetemes. Riedl Frigyes, amikor 1904 november
28-án jelentését tette az Akadémia *Péczy-pályáza-*

táról, így kezdi előadását: «A bizottság, Beöthy Zsolt, Endrődi Sándor és Riedl Frigyes: minden habozás nélkül, egyhangúan, örömmel Herczeg Ferenc *Pogányok* című művét ajánlja jutalomra.» És a legteljesebb elismerés hangján elemzi a koszorúzott művet, ő észreveszi, hogy «a szerző stílusa még sohasem volt olyan tömör és élénk is egyszerre, mintha még soha a kifejezésnek ilyen energiáját össze nem kötötte volna ennyi lírai hangulattal. Minden vonása biztos- és szabatos kézre vall. A regény stílusa — mint Herczeg stílusa általán — inkább szűkszavú, de fordultatos és gazdag jellemző vonásokban. Illúziótejtő módon támad fel előttünk a kor színezete, a pogány magyarok őseredetisége és szilajsága, a keresztények vallásos rajongása oly időben, midőn a kereszténységnek még volt egy oly ingere is, amely ma már nincs meg: az újdonság ingere. A szerző a korkép részleteit szerencsés kézzel, tudta a korabeli forrásokból, különösen Szent Gellért legendájából kiszemelni. A székely balladákat, a Sebestyén Gyula gyűjtötte regös-énekeket, valamint a népmeséket is ügyesen felhasználta regényében különböző rekonstrukciókra. Valódi árpádkori hatást tesz reánk a mű hőse, Alpár, ki keresztényből visszafejlődött pogány vezérré. Az erős szenvedély, a pusztaszeretete, az erő, vadsággal párosulva: mindez élénkké és érdekessé teszi alakját. Nemkevésbé eredeti teremtés a regény hősnője: Seruzád. Valóban a maga korából való, amit ritkán lehet a történeti regények alakjairól mondani. Abból a korból, melyben az emberek még közelebb álltak a természethez mint ma. A friss, erős érzelmeket még bágyadtakra nem halványította a lelkiismeret kétsége, az elhatározást nem zavarta a

reflexió. Ezeknél a primitív embereknél a nevetés, a sírás, minden érzelemroham tartózkodás nélkül való. Az emberi lélek ezen a fokon, ebben a korban még nem gazdag érzelmekben és gondolatokban, de az indulat, a szenvedély, ha kitör belőlük, lángbaborítja és föl-emészteti az életet. Úgy, mint a vadon természetben virágok nőnek, melyek alkotórészeikre egyszerűbbek, mint a mi kerti virágaink, de erősebbek: úgy vannak a primitív időkben egyszerűbb, eredeti, meg nem tört jellemek, akik nem ismerik az érzelmek árnyéklatait és egész erejükkel átadják magukat ösztöneiknek. Ilyen alak Seruzád, az arany bessenyők fejedelm-nője: vadvirág, melyet egy tavaszi zivatar hirtelen felfakaszt, egy más zivatar pedig egyszerre szétzilál.»

A nemzeti renaissance hangulatában született meg Herczeg *Baltoni rege*, című színdarabja is, amelyet 1902-ben február 8-án mutattak be a *Vígszínházban*. A szerző — mint ahogy később elmesélte — szüreti mulatságon volt a Badacsonyan. «Tündöklő enyhe őszt volt és ott a tó partján, egy valószínűtlen és szív-fájdítóan szép holdvilágos estén fogamzott meg a darab ötlete. A darab tulajdonképpeni hősei: az édes és mohó őszi verőfény, a berkek fölött ülő, harmonikus csend, a haldokló erdő színpompája, a hullámok szé-szélyes játéka, az erjedő must izgató szaga. A komédia központjában Mátyás deák áll, aki diadalmas Dionysos-ként vonul keresztül a nép fantáziáján és akinek semmi köze sincs a történelmi Mátyás királyhoz.»

Idetartozik még Herczeg két kis darabja, a *Szín-házavatás* és a *Bujdosók*, két alkalmi egyfelvonásos, amelyet a kolozsvári *Nemzeti Színház* új palotájának megnyitására írt. A megnyitás 1906 október 26-án

történt. Erdély fővárosában akkor még tele volta a lelkek a nemzeti renaissance rajongó hitével és optimizmusával — akkor, amikor Budapesten már kialudt a millenáris ünnepek tüze és kezdetét vette egy szomorú és végzetes politikai, társadalmi és irodalmi dekadencia válsága.

Kolozsvárral együtt egész Erdély örömmámorban úszott s az ünnepi előadás hőseit, Herczeg Ferencet, megható lelkességgel ünnepelte.

A két kis darab az *Ocskay brigadéros* és a *Déryné ifiasszony* levegőjét vitte a színpadra, A *Színházavatás* a magyar színjátszás klasszikus hőseit Lendvay Mártont, Egressy Gábort, Szentpétery Zsigát, Szerdahelyi Józsefet, Kantomét, Déryné, Laborfalvy Rózát. A társaság fejedelmi volt, a tárgy emelkedett és romantikusan szép és a kis darab technikája briliáns.

Ebben a korban írta Herczeg azt a regényét is, ami saját vallomása szerint egyik legkedvesebb könyve. Az *Andor és András* című satirikus regényéről van szó. Azt hiszem, nem csalódom: ez a téma akkor jutott eszébe, amikor az Új Időkben *Horkayné a Kaszinóban* cím alatt időnként fölényes és vidám párbeszédekben mondta el véleményét a politikai, társadalmi és kulturális élet félszégeiről. A regény technikája is erre vall: a fejezetek élén instrukciószerűen vázolja a helyet, a szereplőket, a helyzeteket s aztán párbeszédekben folytatja tovább a cselekményt. Hálás, ötletes és drámai elevenséget adó módszer; a legkomolyabb rekonstrukciókra is alkalmas (lásd Gobineau: A renaissance), hát még vidám, ironikus társadalmi korszak megfestésére! És a mellett frappáns módon simul a tárgyához. Újságírókról és olyan emberekről

van benne szó, akik között az újságírók élnek; akik kölcsönösen kijátsszák és gúnyolják, becsapják és lenézik egymást, mégis egymásból élnek. A századvégi pesti társadalomnak az a része ez, amely parvenü sznobizmus, léha naplopás, fölfelé törekvés, hiúság, pénz és pénztelenség, szemérmetlen cinizmus és nagyképűség alá rejtett hitvány kis önzések révén egy csónakban evez, de szélvihar esetén könyörtelenül dobálja ki egymást Noé bárkájából. És ennek a társaságnak kedves, szemtelen, cinikus, nyelves, okos, kiábrándult, de szíve mélyén mégis naiv és szentimentális Slemilje az újságíró, a korrupt sajtó rokonszenves kis élősdije, amaga parányi tehetségével és óriásivá duzzadt önérzetével. A könyv alcíme is ez: *Buda-pesti történet*. Színhelye az Oceán-kávéház, a Bolyhos asztal, a gazdag Szilasi-Singer úr Andrássy-úti szalonja, a szerkesztőségi szoba, a sebész mütő-tanár szanatóriuma, — mind olyan hely a parvenü Pest parvenü atmoszférájában, ahol dúsan nyílnak a modern nagyvárosi élet mák-virágai. Ezt a világot Herczeg nem élte, csak látta. Herczeg a finom, zárkózott, előkelő klubok és szalonok és a parlamenti folyosó levegőjét szíтта, nyaranta saját jachtján a tengert járta, a színházak körül is respektált és megsüvegelt úr, akit a jövő intendánsának emlegetnek, megjelenése, öltözködése, inkább a literary gentleman benyomását kelti, mint a bohém íróemberét, — és mégis ő írja meg legtalálóbban a pesti sajtó, a bohém, a kis sakál, a kávéházi ember, a riportter, a szimpatikus szélhámos természetrajzát Valósággal igazolja Wilde Oszkár paradoxonját, hogy az író csak arról a vidékről tud valóban hű képet festeni, ahol sohasem járt. Herczeg sem járt az Andor és

András tájékán, de látta azt a furesa és derűs világot. Nem jutott ahhoz olyan közel, hogy megfigyelőképesége ezáltal megromlott volna; a távolság bizonyos perspektívába helyezte az alakokat, tehát elfogulatlanul és tiszta szemmértékkel látta viselt dolgaikat.

Ezért olyan pompások a személyek profiljai. Ezért oly eleven a két újságíró főhős. Andor, az arrogáns, szemfüles, ötletes, majdnem bölcs, de inkább cinikus és perfid pesti zsidógyerek, aki félvállról beszél minden teremtett emberrel, kicsivel és naggyal és félvállról beszél az égi és földi dolgokról is, mert mindenből kiábrándult már, még saját magából is, és tudja, hogy rajta semmi sem segít, hacsak nem az elszánt és frappáns szemtelenség. Ilyen eleven ember a másik is, András úrfi, a gyámoltalan és naiv költő, a vidékről Pestre került jámbor, úri, finom özvegyasszony fia, aki újságíró lesz, mert csak így tudja megközelíteni az irodalmat s aki végül — kissé halkabb, magyarább, szemérmesebb és ízlésesebb kiadásban — de maga is aklimatizálódik a pesti dzsungel éghajlatához. Igen eleven az első generációbeli gazdag zsidó, akinek minden vágya, hogy tagja lehessen az *Ügető Klubnak* s e célból temérdek pénzt dobál szét olyan haszontalanságokra, mint például a politika és a hírlapirodalom. A fia és lánya már a második generáció nyehé szépséghibáit viselik magukon: arrogánsak és előkelők, finnyások és szeszélyesek. Itt sűrög-forog, ebben a komikus pesti *Pickwick-klubban* az elegáns, de üres, jólelkű, de rettentően sneidig katonatiszt, a sportgróf, a hiperliberális államférfiú, a gondok és verejtékezés hajszájában komisszá lett lapkiadó, a széplelkű amatőrré finomult kereskedő és Koller báró, az

epés és nagyképű képviselő, aki ezt az egész nehéz mesterséget szívósan és önfeláldozóan űzi azért, hogy elvehesse a gazdag Singer leányát.

És tegyük hozzá, hogy Herczeg mindezt a Gyurkovics fiúk kedves, szinte gyengéd iróniájával, de a maga szikrázó szellemességével és fölényével írja meg, mint az olyan ember, aki tudja, hogy ennek a szedett-vedett népnek is megvan a maga baja, gondja, vágya, sebe és szenvedése és azért szánja és szereti őket. Falstaff szegény halandó embereinek minden bűnét ő is hajlandó megbocsátani.

Az *Andor és András* nem hiába egyik legkedvesebb könyve a szerzőnek; temérdek finom és okos ötletességén kívül van még egy tulajdonsága, amely megbecsülhetetlen: a tiszta, mély, klasszikus humor, amely olyan ritka a magyar irodalomban. Herczeg maga is csak a Gyurkovics-könyvekben mutatkozik ilyen jókedvű humoristának; később mindjobban elkomolyodik s humora szárazabbá és fanyarabbá lesz; leginkább csak egy szó, egy jelző, egy odavetett mellékmondat árulja el, hogy legnagyobb humoristánk lehetett volna, ha kedve marad melódiáit ezen a húron játszani tovább.

*

Herczeg Ferenc 1903-ban távol a politikától, de élénk tevékenységben az irodalmi társaságok, a társaság, a színház, a kaszinók és az előkelő szalonok körében, egy vígjáték és egy regény befejezése után elhatározta, hogy megnézi azt a nagyszerű és misztikus országot, amely a XIX. században a világirodalom legnagyobb szenzációját, a modern regény monumen-

tális alkotásait, Turgenyev, Dosztojevszky, Tolsztoj remekműveit szolgáltatta. Útra kelt Oroszországba, írói fejlődésére saját szavai szerint néhány német író és Maupassant-on kívül az oroszok voltak legnagyobb hatással; érthető, hogy közléről is meg akarta nézni Tolsztoj élő modelljeit; járt Szentpéterváron, Moszkvában, Kiebben, Odesszában és mély impressziókat hozott haza a gigantikus erények és gigantikus bűnök hazájából. A hatás nem regényírói stílusán, nem világfelfogásán és nem témáin mutatkozott, de aligha úgy nem volt Oroszországgal, mint Goethe az ő néhány kedves könyvével: tanulnivalót újat nem sokat talált ott, de ahogy végigjárta a cár birodalmát, valamivel más lett a lelke, valamivel több és gazdagabb. Nem lehetetlen, hogy ott erősödött meg benne az a meggyőződés, hogy az igazi nagy művészet mindig faji és nemzeti művészet; ez adja a művészet egyéniségét és az egyéniség adja a művészet világértékét és halhatatlanságát.

Amikor hazajött, látnia kellett, hogy Budapesten milyen hűvös ponton állnak a lelkek a nemzeti öntudat és faji büszkeség Oroszországban tapasztalt hőfokával szemben. A magához legközelebb eső területen, a színház levegőjében a maga bőrén is érezte ezt, a Vígszínházban bemutatott *Kéz kezét mos* című vígjáték langyos fogadtatásánál. De tapasztalta ezt legnagyobb színpadri remekműve, a *Bizánc* bemutatóján is.

A *Bizánc* megszületését és bemutatását a szerző — mosolygós öniróniával — később így mesélte el:

«A *Bizáncot* kétszer írtam meg. Először egyfelvonásos volt. A mostani második felvonással kezdődött és végződött. Mindenki, aki hallott róla, meg-

botránkozott. Micsoda ötlet, egyfelvonásos történelmi tragédiát írni?! Ekkor az egyfelvonásos expozícióját kibővítettem első felvonássá, a többit meghagytam második felvonásnak és írtam hozzá egy harmadikat. A bemutató aránylag csendesen folyt le. «Tapsorkánról» szó sem volt, de azért mégis éreztem, hogy ez úgynevezett siker. Előadás után egy hölgy, aki az intendánsi páholyból nézte végig a darabot, mosolyogva fogott velem kezét, mire én elővettem a legszerényebbik arcomat, hogy elhárítsam magamról a túlzott dicséreteket. A szóbanforgó hölgy azonban ezt mondta: — Önök magyar szerzők végre megtanulhatnak, hogy nem szabad olyan hosszú expozíciót írni! Megroppant önérzetemet ismét megkeményítette egy másik hölgyismerősöm, aki a végjelenet hatása alatt könnyes szemmel mondta: — Igazán nagyon kedves volt!»

Eddig tart a szerző visszaemlékezése. De hozzátehető volna: az a hölgy és az «igazán nagyon kevés» kritika mindennél és mindenkinél jobban jellemzi a millenáris évek után zuhanásszerűen hanyatló kor egész erkölcsi és intellektuális karakterét. A budapesti közönség már elvesztette fogékonyságát a klasszicitás és a nagyvonalúság, a monumentális koncepciók és a heroikus stílus szépségei iránt. De a darabnak még ez sem ártott s Herczeget nem csalta meg előérzete, hogy a *Bizánc* diadalmaskodik.

A bemutatás után a napisajtó megdöbbenve áll meg a darab szimbolikus jelentősége előtt. Mélyreható és magyar aggodalommal teli lelkek már meglátják benne a tendenciát, amely a keletrómai császárság bukásán keresztül a magyarság felé jajdul.

A magyar politikai élet válságba jutott. Széll Kálmán, majd Khuen-Héderváry Károly megbukott, és Tisza István került a kormányelnöki székbe, bevallotta azzal a programmal, hogy véget vet a parlamenti anarchiának. Herczeg Ferenc ezalatt a görög szigetek között vitorlázott; gyönyörködött az antik égboltozat selyemkék fényében és a csodálatos tiszta levegőben, amelyből élesen válnak ki a márványhegyek fehéren szikrázó kontúrjai; egyedül volt a természettel és önmagával; boldog volt ezek alatt az évről-évre megismétlődő kalandozások alatt és tudni sem akart pártok viaskodásáról s politikai gerillaharcokról. Itt, ahol Homérosz hősei bolyongtak a fodros vizek hátán, itt érte a párt felszólítása, hogy az időközben gazdátlanra vált pécskai mandátumért szálljon síkra Tisza István lobogója alatt. Herczeg visszautasította az ajánlatot. A görög szigetek derűs és tiszta levegőjét nem kívánta felcserélni a magyar parlament fulasztó atmoszférájával. De aztán maga a vezér, gróf Tisza István sürgönyözött neki; erre a felszólításra otthagya az eliziumi mezőket és hazatért Magyarországra. Pécskán megválasztották és ő újra bekerült a politika zajló hullámaiba. Látta Tisza elkeseredett küzdelmét a fékevesztett ellenzéki anarchiával; látta a Perczel-féle zsebkendő-szavazást november 18-án és végignézte december 13-án, hogy mint rombolja szét az ellenzék az ülésterem bútoraival együtt a magyar parlamentarizmust.

Ami ezután kezdődik, az már nem az irodalomtörténet lapjaira tartozik. Tisza István feloszlatta a Házat, a szabadelvűpártból az új választáson csak hírmondók maradtak, de Herczeg Ferenc győzelmesen

került ki az 1905 január 25-én lefolyt választásból, megbuktatván Pécskán gróf Dessewffy Aurélt, a koalíció vezérért.

Herczeg Tiszával és a szabadelvűpárttal együtt visszavonult a politikai aktivitástól. A régi dicsőséges nagy párt bukására Bécsben megrémültek. Ez a rémület szülte a Fejérváry—Kristóffy-féle darabont-abszolutizmust, amelynek akkor legigazabb és legmagyarabb ellenzéke Tisza István és a pártja volt.

*

A nyarat szokása szerint most sem töltötte Magyarországon. Ezúttal is felkereste az ő kedves adriai és joni tengeröbleit, de most már a saját vitorlásán. A vitorlást Angliában vásárolta, Southamptonban, ahová éppen abból a célból utazott ki, hogy kiválaszson magának egy kedvére való jachtot. Talált is egy ilyent. A hajó, eredeti nevén Tambourin, negyven tonnás volt, négy esztendővel azelőtt épült a legmodernebb amerikai tervek szerint, amely terveket — mint Herczeg a *Szelek szárnyán* című útirajzában leírja — úgy kell ellopni a newyorki hajógyártól, mert a versenykutterek terveieért a derék yankeek ezerötszáz dollárt sem restéinek elkérni.

A vitorlást az új tulajdonos *Hajnalnak* keresztelte el s mivel felvették a csász. és kir. yacht-hajóraj lajstromába, joga van, hogy hadilobogó alatt hasítsa a tenger hullámain.

Herczeg július i-én hagyta el a *Hajnallal* a fiúméi *Baross-kikötőt*, hogy útra keljen *Dalmácia* felé. Vele volt testvérbátyja, Herzog József verseci gyógyszerész

és annak Feri fia, az író kedvence és keresztfia, második gimnazista s ők hárman boldog barangolásban együtt töltik az egész vakációt, július és augusztus havát — Zárán, Sebenicón, Traun, Spalaton, Raguzán át a Bocche di Cattaróig s visszafelé kikerültek a nagy-tengerre, sorra járják az Adriai-tenger bájos szigeteit.

Két hónap alatt sorra járta a füstfelhőkbe burkolt szirénabúgástól és ciklopszkalapálástól hangos nagy kikötőket; és kikötött elátkozott sziklaöblökben és áldott pálmás szigeteken; csillagok alatt aludt, tündöklő napfényre ébredt. És kalandozásai közepette, mialatt a vadászat, halászat, főzés és nagymosás apró-cseprő gondjai foglalkoztatták, egy kissé mindig mámoros volt a szabadság gondolatától és a tenger költészetétől.

Itthon ezalatt a darabont kormány birkózik a vármegyék és városok nemzeti ellenállásával. Herczeg Ferenc pedig hazatérve, megírja útirajzát a *Szelek szárnyán* című könyvben, amelynek előszavában ezeket mondja: «Az olimpuszi közömbösség, amely a vitorlázó sajka fölött mosolyog: megnyugtat, felemel és megtisztít. Az örökké zúgó; nagy szimfónia hatása alatt megváltoznak fogalmaid az élet értékéről. Amit nagy-nak, fontosnak és fájdalmasnak láttál, azon mosolyogni tudsz egy csillagos éjszakán. Kicsi dolgok pedig megnőnek . . . »

A könyvről Mikszáth Kálmán mondta el az elragadtatás kritikáját, — a szerző azonban nem sokáig maradt az olimpuszi közömbösség, a megnyugtató és felemelő szimfónia hatása alatt. Látva az itthon dúló harcokat, újra beleveti magát a közdolgok szakadékába és pedig, mint Decius, teljes fegyverzettel.

IV.

Herczeg Ferenc 1905 októberében a *Fackel* című bécsi füzetes újságban cikket írt a magyar politikai helyzetről. Herczeg mindig csak úgy politizált, a hogy íróember politizálhat; a képviselőházban évenként egy-egy beszédet mondott kultúrkérdésekről, a szabadelvűpárt dekoratív tagja volt, de a pártéletben nem igen volt részes és a napi politika szennyes vizeire nem ereszkedett alá. Nem felejtette el, hogy mikor Versecen elsőízben választották képviselővé, Budapestre való visszautaztában az országút mentén megállította kocsiját egy természetes öreg sváb, volt negyvennyolcas vörössipkás, bizonyos Binder bácsi és megkérdezte tőle:

— Pestre megy az úr?

— Igen.

— Hát akkor mondja meg ott fõnn a magyaroknak, hogy ne veszekedjenek egymással annyit.

— Hát ez a politika, — válaszolt mosolyogva Herczeg.

— Jó jó, — dõrmögte Damjanich tábornok sváb veteránja — csakhogy itt az oláhok és a rácok széles pofával röhögnek ezen a veszekedésen.

Herczeg az öreg Binder szellemében felülrõl nézte a politikát s bár nem értett egyet Mikszáth Kálmán pesszimizmusával, aki a Lloyd-épületben levõ szabadelvűpárti klub, a parlamenti folyosó és a szerkesztõségi szoba ablakán keresztül menthetetlennek látta a közjogi viták és a közélet posványában elmerült magyar nemzet sorsát, — az õ szíve is megtelt keserûséggel a közállapotok romlottsága láttán.

A király és a nemzet valahogy megtalálta egymást, de nem a magyarság nagy problémájának megoldását. És ami ezután történt, — írja Szekfű Gyula — az mártírtán visszataszító érdekharc, melyet a küzdők szenvedélytől eltorzult arccal, tajtékozva folytatnak egymással. Ez a kor az, amidőn öblös hangok, széles vállak és boltozatos mellkasok tulajdonosaiból nagy politikusok lesznek, amint az körülbelül hasonlóképpen történetet a Mohácsot előidéző, Mohácsért felelős korban.

Herczeg Ferenc nem állt az öblös hangok és széles vállak pártjára és e miatt 1905 októberében meg is kellett verekednie egy ifjú koalíciós honatyával, Madarász Józsefnek, az öreg kurucnak, a régi parlament korelnökének fiával, aki az Országos Kaszinóban nem fogott kezét politikai ellenfelével, az *Ocskay brigadéros* és a *Pogányok* költőjével. Ez az ifjú hazafi, úgy látszik, családi tradíciókat akart ápolni. Az ő apja volt az, aki mikor a képviselőház 1901-ben évjárdékot akart megszavazni Jókainak, felfutott a szószékre s így kiáltott fel:

— Én megnevezett Jókai Mórt hazám ellen vétkes egyénnek esmérem.

A parlamentnek felháborodása söpörte le az öreg kurucot akkor a szószékről, most a sajtó és a közvélemény mondott ítéletet az inzultus felett. Herczeg párbajt vívott, enyhén megsebesült és egy időre visszavonult a politikától. Ebben is vezérét, Tisza Istvánt követte, aki az 1906 április havi választásoktól, amelyet a koalíciós kormány íratott ki, pártjával együtt távol maradt.

Herczeg Ferenc azonban elsősorban író. Ezért azt is fel kell jegyezni, hogy 1905-ben jelent meg a *Böske, Erzsi, Erzsébet* című novellás kötete is; a kötet egy régebbi újság-novellától kapta a címet; a költőt ehhez

a novellához kedves ifjúkori emlékek fűzik; Rákosi Jenőnek ez az elbeszélése annyira megtetszett, hogy a honoráriumot önként felemelte. Az író, aki a novellának közvetlen való megjelenésekor már a saját jachtján járta a tengerek vizét, meghatottan gondol az első sikernek boldog izgalmaira.

A következő esztendőben az író életében nagy változás áll be. Július 8-án költői dicsősége zenitjén, negyvenötéves korában, egy örömben, szépségben és ünnepeltetésben gazdag, hosszú és művészi érzékkel kiélvezett legényélet után őt is elfogja a vágy, hogy fészket rakjon és megpihenjen a fészek puha, meleg családiasságában. Egyik regényében leírja, hogy egy magafajta ember hogyan házasodik . . . «Lassan, észrevétlenül, a leány szerelmes rögeszméjének sugalló hatása alatt, egy gondolat rügyezett, lombosodott - és terebélyesedett el lelkén, mint a datolyamag a hindu bűvész kosarában: ennél jobb, ennél inkább neked való feleséget sehol sem fogsz találni a föld kerektségén!» Már régen megkötötte magát, hogy maga fog asszonyt választani, nem törődve a világgal, olyan asszonyt, aki neki köszönheti mindenét és aki rajta kívül nem imád semmiféle faragott istent. És feleségül vette Grill Júliát, aki mindenképpen alkalmas volt arra a szerepre, amelyre vállalkozott: a «nagy ember hitvesének» nehéz szerepére.

A házaspár természetesen a Hajnal fedélzetén töltötte el a mézesheteket. És ez az utazás majdnem katasztrófával végződött. A kis vitorlás augusztus 8-án Spalato előtt bóraciklonba került, amely hat hajót pusztított el fergeteges dühöngésében. A budapesti lapok rémhíreket közöltek a *Hajnal* sorsáról. Azt

írták, hogy a törekeny kis vízijárművet pozdorjává zúzták a hullámok és Herczeg Ferenc a feleségével együtt a hajótörés áldozata lett. Az izgalom, az író halálának híre percek alatt végigfutott a városon, de szerencsére hamarosan megjött a cáfolat. A jacht megrongálódott ugyan, de utasai sértetlenül kerültek ki a veszedelemből. Herczeg Ferencet az ország minden részéből elárasztották az őszinte öröm túláradó kifejezésével.

Herczeg Ferenc a házas ember elhagyja Budapestet és Vácot épít magának családi fészket. Ezt a fészket azonban csakhamar ostromolni kezdi a magyar élet kegyetlen zsarnoka s a költőt az irodalomtól majdnem elragadja a politika. 1910-ben a koalíciós korszak bukása után el kellett fogadnia régi, hűséges kerülete, Pécska mandátumát s aztán Tisza István oldala mellett egész lelkével belevetette magát a politika karjaiba. Soha, egész közéleti pályája alatt nem merült ily mélyen bele a pártpolitika hullámaiba. S ha most belemerült, ezt nemcsak hazafiúi aggodalma és kötelességtudása sugallta, de az a rajongás is, amelyet Tisza István egyénisége és politikája váltott ki lelkéből, ő vezette a híres aradi választást, mint Tisza főkortese; a hűvös, előkelő és zárkózott Herczeg Ferencnek ezt a gesztusát nem lehetne megérteni másként, minthogy végre megtalálta azt az embert, aki talán ki tudja vezetni nemzetét az elvadult politika zsákutcájából. Herczeg Ferencnek talán ismét eszébe jutott a verseci öreg sváb, Damjanich katonájának, a bölcs és nyers Binder bácsinak üzenete: vigyázzanak a magyarok, mert amíg ők egymásközt veszekednek, a rácok és oláhok széles pofával nevetnek rajtuk. Herczeg Tisza Istvánban

látta a vezért, aki talán meg tudja mutatni az ígéret földjét és ettől kezdve tűzön-vízen követte a maga hűséges, de büszke és őszinte lelkével. Mégpedig nemcsak a parlamentben, hanem a sajtó, a könyv- és az irodalompolitika harci színterén is. Három évi remetéskedés után egyszerre kardot kötött, felvértezte magát és mint régi, híres bajvívó a porondra ugrott. Ő is támadásba ment át Tisza Istvánnal együtt, 1911 január 1-én megalapította a *Magyar Figyelő* című félhavi folyóiratot régi kiadójával, Singer és Wolfherrel. Újra a magyarság problémájával volt szó.

A *Magyar Figyelő* 1911 január elsején indult meg s a címlapján ez volt: A szerkesztőbizottság elnöke: gróf Tisza István, a szerkesztésért felelős: Herczeg Ferenc. Helyettes szerkesztő: Farkas Pál. Az első számot rövid *Tájékoztató* vezet be, amely szerint a folyóirat meg akarja keresni és meg akarja jelölni nemzeti kultúránk tisztult magaslatait, hol testvéri jobbot nyújthat egymásnak minden magyar ember. Az osztályérdekek ellen sorompóba hívja az országos érdeket. A rombolás hóbortjával szemben az építők elszántságát. A jelszavak fanatikusai ellen a nemzet józan belátását. A félműveltség hivalkodó álfelvilágosodásával szemben a valódi műveltség erejét. A közömbösök ernyedtsége ellen a magyarság ősi erejét. Az új folyóirat nyomban megüti — és talán legelsőnek — a bevallott nacionalizmus alaphangját. A magyar társadalom csak úgy teljesítheti a jövőben feladatait, ha a régi időkből öröklött nemzeti tőkéjét, faji sajátosságait, hagyományait, hajlamait és tehetségeit teljesen beleilleszti a megváltozott idők keretébe és alapjává teszi a speciális magyar művelődésnek.

Az első szám parádés szám volt. Vezetőcikkét Herczeg Ferenc írta. Ebben a cikkben Herczeg igazi hősiességgel helyezkedik szembe az uralkodó áramlatokkal; a radikalizmus, a marxizmus, a történelmi materializmus, a világpolgári gondolkodás, az individualista életszemlélet, az amorális irodalom és a művészeti dekadencia legdühöngőbb terrorja alatt bátran hirdeti «a vallásosság, a történelmi múlt tisztelete, erős nemzeti érzés, erkölcsi fegyelmezettség» posztulátumát. Hirdeti ezt akkor, amikor «emberek, akik tegnap még a nemzeti demagógia vérengző janicsárjai voltak, ma már elavult babonaként mosolyogják meg a nacionalista hóbortot. Amikor polgáremlők, kiknek egész pozíciójuk a magánvagyon intézményének sérthetetlenségére van fölépítve, fekete reakciót látnak minden nyilatkozatban vagy intézkedésben, amely a magánvagyon intézményének védelmét szolgálja. A szocializmussal kacérkodó mágnás vagy plutokrata, aki a kapitalista rendnek (a munkaerő kizsákmányolásának) köszönheti gazdagságát, továbbá a tudós tanár, aki mindent összeharácsol, amit az állam külső dísz és anyagi előnyök dolgában nyújthat és aki hivatalos állásában lenézi és támadja az államot, ők a kormány-szubvenció után járó forradalommal együtt a magyar Balkán tragikomikus különlegességei».

Válósággal prófétai szavak. Nyolc évvel később szinte szórói-szóra tragikus tényékké válnak. A szocializmussal kacérkodó mágnás, néhány plutokrata és két-három radikális professzor égisze alatt kitört forradalom kétségbeejtően igazolta Herczeg pesszimizmusát.

A második cikket Tisza István írta. A drágaság kérdéséről értekezik a pártvezér s az ember elámul

azon, hogy micsoda tárgyismerettel, milyen municiózus hitelességgel, milyen mély és széles szempontokkal rendelkezik ez a félelmetes agyvelő a közgazdasági élet szakszerűségében is.

Az új folyóirat, melynek szerkesztői munkálatait a lelkes és kitűnő szociológus és polihistor Farkas Pál végzi, érthető feltűnést keltett a közéletben. A radikális sajtó gúnnyal és ellenszenvvel fogadta. A támadásokra maga Herczeg felel. Szívesen vállalja a reakcionárius nevet is, ha ezzel szolgálhatja a hazát; az ellen azonban tiltakozik, hogy a radikálisok, akik a Reformklubban Masarykkal és a magyargyalázó Soukup osztrák képviselővel együtt csinálják a magyar választójogot, kisajátítsák maguknak a sajtószabadság, a tudományos képzettség, az értelmi és érzelmi előkelőség összes előjogait.

Ma már alig tudjuk megérteni, hogy abban az időben a nacionalizmust, a konzervativizmust és a tradicionizmust olyan szégyellni való lelki betegségnek mondhatta minden érettségizett budapesti kamasz, mint a bujakórt vagy a fegyintézeti multat is. És ma már fogalmunk sincs arról a bátorságról, amely szükséges volt ahhoz, hogy az intellektuellek megvetését valaki magára vegye és mint valami sárga foltot állandóan a ruháján hordja.

Az 1912. esztendőben elhagyta a váci tuszkulánumot, hogy felcserélje egy másikkal, amely közelebb van az ország szívéhez, de mégis távol az utcák vásári zajától. Budán, a Hűvösvölgy árnyas erdei között, a Hidegkútiút 51/B. szám alatt villát épített s beköltözik feleségével a finom, kényelmes és műízléssel berendezett kúriájába. Végre otthon van. A sajtát

várában, amelybe ha akar, elzárkózik és magamagának élhet előkelő zárkózottságában. Ebben az esztendőben irodalmilag nem sokat dolgozik. A Nemzeti Színház bemutatja *Éva boszorkány* című színművét március 22-én és egyfolytában harminc estén át, egész április 25-éig tartja telt házak mellett műsoron. Megjelenik *Álomország* című regénye és egy novellás kötete, amelynek *Napváros* a címe. Ezeket sem ebben az évben írta; életét, érdeklődését, idejét az új folyóirat és — parlamenti izgalmak között osztja meg. Tisza István gróf most a Ház elnöke, a szabadelvűpárt vezére, Herczeg politikai ideálja és benső barátja volt; Herczeg mint író és mint politikus meggyőződéssel és szinte áhítatosan követi a prófétát. Nem ütközik meg azon, hogy a Ház elnöke június 4-én igénybe veszi az ultima ratiót és az obstruáló ellenzékot erőszakkal legázolja, június 7-én pedig jelen van azon az ülésen, amikor revolvermerényletet követnek el a bálványozott vezér ellen. Nem csoda, hogy a következő évet, 1913-at, ő maga az elkedvetlenedés esztendejének nevezi. Ebből az évből alig maradt fenn valami költői munka. A költőt nem engedi szóhoz jutni a keserű és aggódó hazafi. Minden idejét a politika foglalja le. Tisza Istvánhoz való barátsága elmélyült, majd minden szabad idejét a vezér társaságában tölti. Nem érdektelen, hogy ebből a közelségből hogy látta ő Tiszát. Ezt is említett beszédéből tudjuk. Ő Tiszában az utolsó kuruc hazafi grandiózus alakját csodálta. Így ír róla: «Neki, a világlátott európainak, a germánok és angolszászok ismerőjének és csodálójának a magyar parasztság maradt a világ legkülönb népe és az alföldi naplemente a természeti szépségek koronája ...»

Még a béke napjaiban, január 30-án került színre a Magyar Színházban *Az ezredes* című színjátéka, még a háború kitörése előtt választja meg a *Magyar Tudományos Akadémia* tiszteleti tagnak, még ebben az esztendőben (1914) mond emlékbeszédet az Akadémiában Jókai Mór halálának tízesztendő évfordulóján — s aztán . . .

Aztán 1914 június 28-án Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége Szarajevóban szerb összeesküvés áldozata lett. Július 23-án a monarchia követe jegyzéket ad át a szerb kormánynak, július 25-ére szóló ultimátummal. Július 24-én a szerb király az orosz cár segítségét kéri, július 25-én a szerb kormány elutasító választ adott, mire július 26-án a monarchia hadseregét mozgósították . . .

A háborúra benn az országban is szervezkedni kellett. Megalakult a *Hadsegélyző Hivatal* és Tisza István annak vezetését bizalmas barátjára, Herczeg Ferencre bízta.

Eleinte az egész polgári élet megállt. Az egyetemek szeptemberben nem kezdték el az előadásokat, helyett a rektor felhívta az ifjúságot, hogy önként jelentkezzenek hadiszolgálatra. Az *Opera* és *Nemzeti Színház* tagjainak felmondtak, a tudós és irodalmi társaságok beszüntették működésüket, de október elejére már látta a nemzet, hogy a polgári és kulturális élet folytatására éppen a helyzet erősítése érdekében szükség van és megnyílt a debreceni és pozsonyi egyetem s Budapesten is megkezdődtek az előadások.

Herczeg a front mögött alaposan kiveszi részét a háborúból. Szinte szenvedélyesen halmozta el magát munkával, hogy magát hasznossá és a nagy időkhöz méltóvá tegye. Nappalait a hadsegélyző hivatalnak szenteli, éjjel megragadja tollát és két lapja számára lelkesítő cikkeket és háborús novellákat ír. Az *Új Időknek* még regényt is ad, mint *majdnem minden esztendőben*. Természetesen háborús regényt, abból a témakörből, amely kétszeresen fekszik közel a szívéhez. Először, mert szülővárosáról szól, másodsor, mert arról a kérdésről, amely mindig fel tudta lelkesíteni: a néniét nemzetiségek magyarságáról s általában a magyar föld asszimiláló varázserejéről. «A Bácska regénye ez, — mondja Voinovich Géza a *Hét sváb* című regényről — amely a negyvennyolcas időkből veszi tárgyát; a családi események közt a történelem eseményei dübörögnek végig a városon: Damjanich ágyúi, Bem paripája, a vörössapkások és Rózsa Sándor szabadsapata, a szabadságharc minden mozgalma és gyásza: Világos híre, a végvidék felé menekülő magyar tábornokok, az osztrák-szerb sereg diadalma, a város kifosztása. A Bácska regénye ez; hőse nincs, de csak személyes hőse, — hőse a délvidéki németiség okos, hű, becsületes jelleme, amely a magyarság mellé szegődik. A regényből, mint a kacsalábon forgó mesevárból, hol a múltba, hol a jelenbe látni. A háború idején, mikor e regény megjelent, ez csak tanúságtétel volt, történelmi bizonyosság; ma, amikor újra ellenségek nyomják a Bácskát, mikor a magyar hadak ismét kivonultak onnan, megint valóság, s a Bácska üzenete a magyarságnak. Ezért vitte írója színpadra (A fekete lovas), hogy minél többeknek hirdesse hitét a csillagok

felett vezető hídról, amelyen az elszakított ország-részek népe hazajár az anyaországba.»

Az év végén Herczeg Ferencet is megérintette a háború borzalmas lehellete. Volt neki egy — egyetlen — szeretett kis öccse, Herzog Feri, az író bátyjának, Herzog József verseci gyógyszerésznek fia.

Az író 1905-ben említette meg először az ő kis keresztfiát.

Akkoriban hónapokig kalandoztak együtt az Adrián és a Jóni-tengeren. A későbbi években ritkán látták egymást. Jóformán csak a szent estéken találkoztak, amikor az egész Herzog-atyafiság össze szokott gyülekezni Versecen. Szép, tiszta és büszke fiú lett belőle, mire fölkerült az orvosegyetemre. És jött a háború. Mint a 30. honvédezred önkéntese vonult hadba. Végigküzdötte az első szerb hadjáratot s közben hadapródjelölt lett. A Potiorek-visszavonulás után elmaradtak a lapjai. Herczeg Ferenc lesietett a balkáni hadsereghez és az ezrednél megtudta, hogy a fiút tifusz-beteggen hagyták el valahol, de hogy hol, arra a nagy zűrzavarban senki sem emlékszik. Herczeg Szilveszter estéjén, holdvilágos téli éjszakán vág neki a Fruska Gora hegynek. Az egyik szlavóniai kórházban megtalálja öccsét, aki csontvázzá aszottan, idegen arccal, ködös szemmel feküdt az ágyán.

Így töltötte Herczeg 1914-ben a Szilveszter-éjszakát.

Feri kétszer esett recidívába és az orvosok kétszer mondtak le az ifjú életéről... de mégis meggyógyult. Mint üdülő beteg a bátyja hűvösvölgyi villájában lakott és egy nap váratlanul kijelentette, hogy vissza akar menni a harctérre. Mint orvosnövendéket egyik

fővárosi kórházba osztották be szolgálattételre és a főlebbvalói nem akarták elbocsájtani. Ő forma szerint lemondott az orvosnövendék jogairól és egy menet-századdal elindult Volhynia felé. Rettenetes dolgok történhettek ott. A legényét meglőtték . . . itthon a család reszketve aggódott érte, Herczeg október elsején elvitte a téli ruháját a pótzászlóalj irodájába. Ott közölték vele, hogy a zászlós úr elesett.

Herczeg Ferenc arcán ritkán látni ellágyulást és meghatottságot. De ha erről beszél, elborul a szeme. «1915-ben, szeptember 24-én csattant el az a puska-lövés Volhyniában és egy simaképű, nyúlánk zászlós halk jajszóval térdre roskadt. Tíz perccel később, amikor a honvédek már szuronyrohammal nyomták vissza a támadó ellenséget, egy fényes szempár örökre lecsukódott, egy forró gyermekszív megszűnt dobogni» — írja egy novellájában, amely a *Tűz a pusztában* című kötet végén foglal helyet.

*

Még e tragikus esemény előtt jelent meg az Új Idők füzeteiben a *Magdaléna két élete* című kisebb regény, — menekülés az álmok és a költői feladatok országába, íróembernél egyszerűen a munka narkotikomába a reális élet borzalmai elől. Ez az egyetlen olyan regénye, amelyben bizonyos vágyat árul el a l'art pour l'art szellemében elgondolt kísérleti regény módszereinek alkalmazása után. Kigondolt történet: miliőregény, levezetése annak a tételnek, hogy a helyzet, a körülmények, az impressziók s a többi ember teszi a magunk sorsát. így is történhetik, úgy is. Mi

emberek nem is igen cselekszünk az életben, csak minden történik velünk. Ez a naturalisták módszere, a kísérleti regény alaptörvénye, de Herczegnél inkább csak költői játék; önmagának adott írói feladat, alkalmas a briliáns technika csillogtatására. A feladatot jól oldotta meg, a háború izgalmait írás közben elfelejtette; a munka megérte a ráfordított időt.

Ilyen narkotikumra annál is inkább szüksége volt, mert a háború kezdte elveszíteni minden szép hősi romantikáját. A gyors és diadalmas befejezés késett, az optimizmus lelohadt, a nyomorúság nőttön-nőtt, a lelkek mélyén elégedetlenség és türelmetlenség csírázott. Itt-ott már felütötte fejét a defaultizmus réme, habár még álarcot viselt. A folytonos sorozások, a szigorú frontmögötti rend pánikot keltett, Budapest szomorú, vad és otromba orgiákat ült, hogy feledje gondjait. A háború erkölcsromboló hatása ijesztő mértékben mutatkozik. Mindez lehangolta az író is, akit e mellett súlyos lelki izgalmak érnek a magán-életében.

Feleségétől, akivel hét évig élt szép harmonikus házasságot, kölcsönös megegyezéssel, csendben, békeességben elvált. A társadalom, amelynek legelőkelőbb régióiban becézgették a Herczeg-házaspárt, még a háborús szenzációkon keresztül is megdöbbenve, de a nagy írónak kijáró tisztelettel vett tudomást az esetről, az író édesanyja pedig sietve otthagya az ő kedves Versecét és feljött, hogy átvegye ismét legény emberré lett fia háztartását. A hűvösvölgyi villában semmi sem változott; az író fészke talán még melegebb lett az édesanyja gyengéd keze alatt. Azóta ő a Herczeg-kúria

nagyasszonya, az író visszakerült oda, ahonnan kis diák korában ezelőtt ötvenegy évvel, 1874-ben kirepült: az édesanyai szív forró közelségébe.

*

A háború harmadik esztendejében már elemi erővel szakadt fel a lelkekből a vágy folytatni a kulturális élet menetét ott, ahol a világhátrahagyottság megakasztotta. Az író írni kezdett, a művész kezébe vette szerszámaint és a tudós visszatért régi könyveihez. Az élet nem engedi magát eltaposni harci ménnek patkói alatt, a fű kizöldül, a virág kidugja fejét, a tél után kisüt a tavaszi nap, a lélek élni és gyönyörködni akar, a szépség nem tud meghalni s a háború alatt új, nagy, szinte példátlan lendületet vesz az irodalmi élet.

Herczeg Ferencből, a hazafiból, a politikusból, a közéleti emberből kirobban az író.

A háború harmadik esztendejében napvilágot lát a harmadik regény s a címe: *Arany hegedű*. A regény nagy feltűnést keltett; sokan kulcsregénynek nézték. A tartalmát egyik bírálója így mondja el: «A regény hősnője, Katalin kaméleonszerű lény, nincs saját egyénisége; amit mutat, az csak felvett szerep, alkalmi jelmez a férfi kedvéért. A mesebeli «arany hegedű» édes hangjával beszél «királyához», a férfiúhoz, mert ha a maga hangján szólalna meg, akkor a «valóság hidegen sziszegő harapós kis kígyói» csúsznának elő ajkai közül. Férje egyetemi tanár, tudós orvos, nagyszúlyú egyéniség. Kitér a háború (1914). A férj egy határszéli járványkórház vezetője lesz. Katalin mint kórházi ápoló talál új szerepet, szerelmi viszonyt sző egy ápol-

jával, valami nagyhangú, gyáva, üresfejű sebesült kapitánnyal. Közben a férj tifuszban megbetegszik; egy fiatal özvegy ápolja, ki rég szerelmes belé, de a legnagyobb önmegtagadással tartózkodik attól, hogy az orvost elragadja. A férj azonban meggyőződik Katalin hűtlenségéről, átengedi méltó párjának s a regény vége azt a sejtelmet engedi meg, hogy hű ápolójában ő is megtalálta a hozzá méltó, komoly élettársat.

Voinovich Géza azt mondja az *Arany hegedűről*, hogy «nagy tárgya és általános szempontja által szinte történelmi regény gyanánt hat. A szerző nem fest nagy csataképeket, a háborút egy házaspár lelkében tükrözi; azt rajzolja, mint rombolnak itthon a lelkekben a csatater ágyúi, mint hamvad el a felgyújtott városok tüzeiben az itthonmaradtak lelki egyensúlya, egész nemzedék boldogsága. Ez a lélektani mélység a könyv főérdeme. Egyszerű történet, s alig négy-öt alak van előttünk, de a belső élet mély és mozgalmas. A szerző mindig a tárgynál marad, semmi kitérés, semmi fölösleges cafrang. Előadása színes és változatos, tele képekkel, hangulatokkal, nincs egy lap megkapó vonás, kitűnő megfigyelés nélkül, — mégis rövid és takarékos, mintája a rövid regénynek, a short storynak. Az alakok jellemrajza a rövidség mellett is életteljes. Katóka sekély lelke, a színészvér, elnyomott fiatalság, ebből eredő mohóság és rejtett gonoszság vegyüléke; egy kis Sharp Becky. A művész agyagból formálta és életet lehelt belé. Milka százados gyermekkori vonásai szinte mértani biztossággal adják meg a későbbi vonalakat. A jellemrajz mindenütt világos, biztos, de nem igen tárulnak fel meglepő, mégis érthető zugok, mint Ke-ménynél; fejlődés azonban van a jellemeiben. Arató

István nem annyira eleven, mint a többiek. Nagyembert rajzolni rendkívül nehéz feladat, ez jobban sikerült Herczegnek most, mint eddig; a ruha alatt élet is van, bár István szava, érzése kevésbé egyéni, mint gondolkozása és kötelességtudása; ez emelkedik ki fővonás gyanánt. Nevét Tisza Istvántól örökölhette, s e név szinte egy része jellemének.»

Íme, még ebben is megjelenik az imádott bálvány - kép gigászi alakjának sziluettje. Az író, aki az emberek véleménye szerint kissé hűvös és objektív egyéniség, íme szinte mértéken felül tud szeretni és csodálni valakit. Igaz, hogy annak mértéken felül nagynak és érdemesnek is kell lenni.

Hogy az *Aranyhegedű* kulcsregény-e vagy nem, ezt megállapítani az irodalomtörténet egy távol fekvő feladata; hogy Herczeg munkásságában egy ragyogó renaissance beköszöntője, ezt mi is megállapíthatjuk.

Ebben az évben meghalt az agg Ferenc József, az immár legendás alakká finomult császár és király és helyébe IV. Károly lép a trónra. A trónváltás külső parádéi néhány napra felvillanyozták a nemzetet. Az új király koronázása alkalmából Herczeg Ferenc megkapja az irodalmi és tudományos világ számára alapított legnagyobb rendjelet, a *Pro Uteris et artibus*.

Tisza István gróf ebben az esztendőben az író fontos politikai megbízatással látja el. Az alkalmat erre az a mozgalom adta meg, amely Németországból *Mitteleuropa* jelszóval indult meg és Közép-Európát egy nagy politikai és gazdasági egység felé akarta terelni, természetesen a német császári birodalom

hegemóniája alatt. Tisza nacionalista lelke ellentmondott ennek a gondolatnak; ő ebben a német imperialista tendenciák előretörését látta s nem tévesztette meg a ragyogó illúzió, amely a Berlintől Bagdadig terjedő germán hatalom nagyságában rejlett. Ő ettől az árva kis magyarság történelmi jövőjét féltette és Herczeg Ferencet Berlinbe küldte, hogy az illetékes köröket a Mitteleuropa propagandájával szemben elfoglalt álláspontjáról felvilágosítsa.

Hogy Herczeg Ferenc diplomáciai küldetése sikerrel járt volna-e egy döntő és végeredményes német győzelem esetén is, ez örökké kétséges marad; de nem kétséges, hogy a Tisza István-féle magyarok akkor is odavetették volna magukat a terv megvalósítása elé!

Ez az év (1917) különben a színpadi művek esztendeje volt. Október 26-án a Nemzeti Színházban bemutatják az *Árva László királyt*.

A színműben ismét az aggódó, tépelődő magyar lélek jajdul fel a művész álarca alatt. Tisza István gróf miniszterelnök május 22-én beadta lemondását s a király kétheti válság után, június 8-án, Esterházy Móric grófot bízta meg kormányalakítással. Herczeg Ferenc Tiszával maradt, de érezte, hogy most következik a nagy istenítélet.

Az *Árva László királyról* akkoriban azt mondták, egyik-másik lap meg is írta, hogy Hunyadi László alakjával Tisza Istvánt akarta dicsőíteni. Herczeg ezt megcáfolta és úgy nyilatkozott, hogy Hunyadi László, ha egyáltalában szimbolikus alak, nem egy embert, hanem a magyarság erejét képviseli, amelynek az érvényesülés útján mindig, de mindig gáncsot vet a magyar pártoskodás.

A háború utolsó évében, a nyári hónapokban elkészül *Tilla* című darabjával s azt a Belvárosi Színháznak engedi át. A szerző maga hét jelenésnek nevezi darabját, amely csakugyan nem dráma, nem sorolható a dramaturgia osztályozása szerint egyik műfajba sem, új és eredeti, hangban, felépítésben, szerkezetben és elgondolásban. Kis színpadok számára készült és Emma Grammatica, az olasz tragika szívesen járja vele a kis olasz színpadokat. Virtuóz technikája elárulja, hogy az író előtt nincs színpadi nehézség és ezt fölényes könnyedséggel mutogatja is; ez is *lart pour lart* alkotás, mintha a szerző meg akarta volna mutatni, hogy ehhez is jobban ért, mint más. Alapgondolata némileg rokon a *Kék rókáéval*; arra el is lehetne mondani, hogy variációk a nő motívumára.

VI.

Október 31-én tört ki a Károlyi forradalom.

A forradalom vívmányai mély keserőséggel töltik el az író lelkét, de nem tudták megtörni. Előveszi nemrég készült kedves regényét, a *«Hét sváb»-ot* s úgy találja, hogy az dramatizálásra is alkalmas anyag. Nekiül és ilyen szempontból veszi újra tollára s hős Versec eposzát, amely oly kiáltó kontraszt a mocsárba fulladt Budapest tragikomédiájával. Már 1918 őszén, kész volt a verseci vörössipkás hősök dramatizálásával, ugyanakkor be is nyújtotta a *Nemzeti Színház* igazgatóságának. A színház alig hogy foglalkozni kezdett a darabbal, kitért a bolsevizmus. A proletárdiktatúra alatt a színház dramaturgja újra elővette, de mielőtt a színrehozatal dolgában dönteni lehetett volna, a

proletárdiktatúra rendje szerint be kellett azt mutatni a közoktatásügyi népbiztosságnak. Ott Lukács György népbiztos olvasta el és ráírta a kéziratra: Nacionalista tendenciája miatt nem előadható. A népbiztos álláspontját a diktatúra bukása után az oláh cenzor is magáévá tette és a bemutatót megakadályozta mindaddig, amíg csak tehetette.

A Károlyi forradalom alatt írja az *Élet kapuja* című történeti elbeszélését is. Míg odakünn a győztesek szégyenletes és durva hánykolódásának anarchiája dühöng, benn a hűvösvölgyi villakönyvsorokkal bélelt finom, előkelő, kényelmes dolgozószobájában egy kis remekmű készül. 1919 január 5-én jelenik meg az *Új Idők* hasábjain az első három fejezet s ezután tizenhárom folytatásban folyik a bűvös-bajos reneszánsz történet. Mikor a tizenharmadik folytatás napvilágot lát, az *Új Idők* homlokáról levették Herczeg Ferenc nevét és a kiadó Singer és Wolfner nevét, a lapra minden befolyása bármilyen ingerenciáját — kivéve a honorárium fizetését — éppen a lap negyedszázados jubileumára, 1919 március 30-án. Az *Új Időknek* ezt a számát vezércikk nyitja meg, amelynek *Diadalmas Március* a címe. *Az Új Időket szocializálták.* «Új szerkesztőség ült a régi helyébe S az bejelenti, hogy Magyarországon a kormányzást bátor, elszánt és tettekre kész szocialista kezek vették át és minden hatalom a munkás, katona és paraszt-tanácsoké. Kalapácsa a vörös gárda, profetikus erejű mozgatója Lenin, eszköze a proletárdiktatúra ennek az új világrendnek, amely elindult, hogy szétrepessze egy hibáival és bűneivel elmúlásra ítélt kozmosz abroncsait».

Odajutott tehát Magyarország, ahova el kellett

jutnia a szociáldemokráciával kaczerkodó gróf, a plutokrata és tanár doktriner forradalmisága révén, úgy, ahogy Tisza és Herczeg azt már 1911-ben megjósolta a *Magyar Figyelőben*.

Az *Új Idők* ezután már névtelenül, de nyílt szocialista-kommunista tartalommal jelenik meg. Június 20-án pedig még a régi, meghitt, kedves formáját is megváltoztatják, hogy semmi sem emlékeztesse olvasóit a régi polgári világra.

Megváltozik a lap formája, más lesz a tartalma is. Kéthetenként öt-öt íven megjelenő könyvrevüvé alakul át. Politikában, a társadalmi berendezkedés kérdésében a tiszta szocializmus álláspontjára helyezkedik.

A proletárdiktatúra szörnyű napjait Herczeg a hűvösvölgyi villában éli. Az tartja benne a lelket, hogy nem tud hinni az otromba, piszkos és természetellenes állapot tartósságában, különben ő is úgy járna, mint Bizánc császára: megölné az undorodás. De ő napról-napra jósolgatja a bolsevizmus bukását: részben hogy magát, részben, hogy édesanyját vigasztalgassa. Egyébként most a gyász, szorongás, undor és aggodalom minden hangulatában ott van mellette vigaszul, kárpótlásul jóságos, gyengéd szeretetével, finom, okos arcával, becézgető gondviselésével az édesanya. Ebben az időben sokan menekültek vissza az anya kebelére: az volt az egyetlen biztos, tiszta, meleg, édes menedékhely. Herczeg Ferenc alig járt ki a házból. Sokan figyelmeztették, hogy ellenkezőleg cselekedjék: utazzék el vagy legalább is, ne töltsön otthon az éjszakákat. Az író nem fogadta el a jó tanácsot; a fiú nem akarta elhagyni az anyját.

Abban az esztendőben április 20-ára esett húsvét

ünnepnapja. A polgári társadalom arra is megjósolta a felszabadulást. A románok már Nagyváradon voltak; a diktatúra úgy erősítette magát, ahogy tudta: terrorral és agitációval. Pesten és a vidéken vörös katonákat toborzanak s a polgárságnak megtiltják, hogy este 11 órán túl a városban mutatkozzék. Húsvét napján éjjel pedig túszoikat szednek. Köztük Herczeg Ferencet is elfogják és az író két napig a kommunisták börtönében ül.

«Bár hallottam, hogy kommunista írók és az irodalom alkalmi kommunistái ellenséges hangon beszélnek rólam, egészen húsvét vasárnapig nem hittem, hogy valami veszedelem fenyegeessen, mert Oroszországban akkor még elvből nem bántották az írókat, Kun Béláék pedig mindenben az orosz példát utánozták. Húsvét vasárnapján este egyszerre eszembe jutott, hogy engem ma éjszaka mégis csak el fognak vinni. Olyan erős volt a sejtelmem, hogy kikészíttem a meleg útiruhámat és megállapítottam magamban: ha jönnek a fogdmegek, akkor tényleg van előérzet. Éjjeli tizenegy óra után fölriadtam ágyamban: odalenn puskatussal döngették a kaput. A cseléd a hálószybám ajtaja előtt szepegett, hogy nem mer kaput nyitni, pedig azzal fenyegetőznek, hogy belövöldöznek az ablakon. Lementem a földszintre. Egy bőrruhás, hosszú ember ugrott be a kapun és pisztolyt szegezett a mellemeik.

— Látja, hogy fegyvertelen vagyok! — mondtam neki.

Erre szó nélkül zsebre tette a pisztolyát. A terroristán kívül még egy civilruhás detektív és 2—3 vörösőr jött értem személyszállító autón. A detektív némileg

a Jókai édes muftijára emlékeztetett, maga volt a mosolygó jóindulat. Azt mondja: ártatlan formáság az egész. A forradalmi törvényszéken ki fognak hallgatni, de egészen fölösleges, hogy takarót és éjjelre való holmit vigyek magammal, egy óra múlva itthon leszek megint. Még be is kopogtatott az édesanyám szobájába, hogy megnyugtassa szegényt. Ez a jó ember tapasztalásból tudhatta, hogy ilyen módszerrel sok időt és kínos jelenetet lehet megtakarítani. El kell különben ismernem, hogy miközben szakadó esőben autóztunk, az egész vörös társaság emberségesen, szinte udvariasan bánt velem és két túsztársammal, akiket útközben még fölszedtünk. A Markó-utcába vittek, ahol az éjszakát a főtárgyalóteremben töltöttem, sok régi ismerős és jóbarát társaságában. Ez már forradalmi kép volt: fakóképű burzsuk, hálóingben a fekete zsakett alatt, vörösörök és fegyveres munkások, a parancsnokelvtárs pedig biciklista-ruhás, Vilmosbajuszú proletár ficsúr, aki a saját fontosságának tudatában szaladgál, parancsolgat és ostobaságokat deklamált. Az éjszaka igen unalmas volt, sem beszélgetnünk, sem dohányoznunk nem volt szabad, azt hiszem azonban, hogy egyikünk sem félt, nem tudtunk még akkor a Hollán-féle gyilkosságról és egészben véve úgy éreztük magunkat, mint a vidéki váróteremben rekedt utasok. Szürkületkor lekísértek minket a pincébe, ami meglehetősen zord és ijesztő külsőségekkel járt, odalenn azonban csak annyi történt, hogy megmondták nekünk, ki melyik fogházi zárkában fog ülni. Én az elsőemeleti hetesbe kerültem, egy kétágyas szobába, ahol hatunkat zsúfoltak össze. A Markó-utcai «fogda» egészen gyalázatos hely, az ember cellá-

ban ül, de azért éjjel-nappal állandó a csörömpölés és rikoltozás, akárcsak pályaudvaron laknék az ember. A börtönőrök, bár nem voltak vörösek, úgy bántak velünk, mint a fegyencekkel: kurtán és gorombán. Alkalmasint nem is tudnak máskép. A koszt: savanyú kenyér és savanyú főzelék.

Rákövetkező éjjel megint fölverték álmomból.

— Herczeg Ferenc, szedje össze a holmiját —
 aztán egy-kettő!

A börtönőr volt. Ezek mindig úgy kiabálnak, mintha haragudnának. Egész csapat tússzal összetereltek a fogház udvarán, aztán véget nem érő ácsorgás után sárga villamosokra ültettek és kivittek a gyűjtőfogházba. Vörösőrök szuronyos sorfala közt vonultunk be új otthonunkba. Mindig olyan nagyszabású fegyveres erőt mozgósítottak a tiszteletünkre, mintha nem is békés és gyáva burzsuik, hanem vérengző oroszlanok csapatai lettünk volna. Nagyon megörültem, midőn újabb hosszú ácsorgás után végre magánzárkába csuktak. Azt hiszem, őrök a magáncellával súlyosbítani akarták helyzetünket, de én határozottan halált éreztem, hogy nem kell idegen emberekkel együtt feküdnöm. Még az sem bántott, hogy az ágyam még meleg volt annak a rosszképű fegyencnek a testétől, akit kizavartak, hogy helyet csináljon nekem. Felöltöstül feküdtem le, amint egész rövid fogságom ideje alatt nem is vettem le a felöltömet. A gyűjtőben töltött két napomról nem érdemes beszélnem, mások már megírták az ottani túszok életét. Egy kellemes tapasztalást azonban mégis szereztem odakünn. Én ugyanis azt vártam, hogy a fegyencek, a «hivatásos rabok», az úri rabokat majd kárörömmel fogadják.

Ennek éppen az ellenkezője történt, a jó fiúk határozottan sajnáltak minket, mindenben a kezünkre jártak és mindig akadt rab, aki kéretlenül is kitisztította helyettem a zárkámot. Nekem egyébként némi népszerűségem volt fegyencörökben, amit a fogházi könyvtárnak köszönhettem, ahol egypár munkámat olvasták. Én biztosra vettem, hogy hamarosan ki fogok megint szabadulni a gyűjtőből, bíztam Kunfi népbiztosban, akit ugyan nem ismertem személyesen, aki azonban előzetesen több ízben is tanújelét adta annak, hogy kedveli az írásaimat. Föltevésemben nem is csalódtam, szerdán éjjel már szabadlábra helyeztek, valóban Kunfi közbenjárására, mint később megtudtam.

A fogházi irodában László Jenő adta ki az elbocsátó igazolványomat. Szabados népbiztos pedig felajánlotta, hogy Csizmazia Endre barátommal együtt autóján a városba visz. Mialatt az igazolványunkat vártuk, az irodában jellemző kis jelenet játszódott le. Egy lelkes ifjú vörösőr Szabados elé perdült:

— Népbiztos-elvtárs, kérünk május elsejére két órai szabad burzsui gyilkolást!

Szabados nem válaszolt, sem ő, sem más nem vette komolyan az ifjú forradalmárt.

— Ha vért akar ontani, akkor menjen Debrecenbe, — indítványoztam szerényen — azt most megszállták az oláh burzsui és azokat mind legyilkolhatja.

— A magyar burzsui veszedelmesebb, mint az oláh! — szavalta a vörösőr.

És nincs fölfegyverkezve, mint az oláh . . .

Mit mondjak még? A zsebórámat meg a pénze-

met, még a Markó-utcában elszedte valami Kecskés nevű elvtárs. Borítékba tette, kék ceruzával ráírta a nevemet és azt mondta, hogy visszakapom, ha kiszabadulok. Most hát elmentem megint a Markó-utcába és megkerestem Kecskés elvtársat. Az elvtárs végigböngészte a könyveit, de az én órámnak nem volt sehol nyoma. Végül türelmét vesztette és rámkialtott: Nem kívánhatja, hogy a fejemben tartsam azt a fene sok nevet! — Ezt valóban nem kívánhattam tőle, nem is volt olyan nagyszabású feje. De akkor megfogott egy vén börtönőr és egy pincehelyiségbe vezetett, ahol egész boglyába hányva heverték a Kecskés-féle paklik. Szerencsénk volt, a harmadik borítékon az én nevem állott és én visszakaptam a holmimat. Így adminisztráltak ők!

Otthon minden rendben volt. A második kerületi elvtársak azonban ott jártak a távollétem idején és fegyverek után kutattak. A Mauser-karabélyt és a Browning-pisztolyt nem találták meg, de elvittek helyette egy papírvágókést, melynek pengéje csont, a fogója meg őzláb volt, elvittek továbbá egy buzogányt, amely Fidsi-szigetéről került és amelynek bunkója is fából volt, elvittek végül két alabárdot is, mely hajdanában, mikor ilyesmi még divatos volt, a pipázó sátoros díványát ékesítette.»

VII.

A proletárdiktatúra 1919. június 31-én megbukott és Budapestre bevonultak a románok. Az *Új Idők* október 12-én jelent meg újra Herczeg Ferenc neve alatt s ebben a számban jelent meg a híres *Károlyi*

Mihály-arcképtanulmány, Herczeg egyik legzseniálisabb írása, amely nevetségessé tette s aztán élve felboncolta, végül örökre megölte a forradalmár grófit, A következő számban pedig elsiratja Tiszát és klasszikus szobrot farag neki rajongástól és fájdalomtól vezetett tolla erejével.

Az *Élet kapuja*, amelyet a proletárdiktatúra első napjaiban fejezett be, még ennek az évnek végén könyvalakban is megjelenik s a regényt a magyar irodalomtörténet és kritika nevében elsőnek Beöthy Zsolt, az élő legnagyobb tekintély üdvözli.

Az *Élet kapuja* terjedelemre nem nagy, de jelentőségére nézve monumentális. Az író legérettebb, legművészibb és legtökéletesebb műve. Klasszikus remek, a kritika és az olvasók egyöntetű véleménye szerint. A magyar irodalomnak is egyik legdrágább kincse, s mikor 1925-ben a Nobel-alapítvány irodalmi díja nálunk szóba került, nem csoda, hogy egész Magyarország az *Élet kapujára*, gondolt.

Az ajánlat nem járt eredménnyel. De ez csak az európai nemzetközi politika állását jellemzi, nem pedig a művet. Bizonyos, hogy a mű nemsokára legyőzi a politikát is.

*

Herczeg ezzel a művével végleg megoldotta feladatát, amely neki a magyar irodalom fejlődésében osztályrészül jutott. Befejezte azt a renaissance nationale-t, amelyben ma élünk. És ezt az utat a hagyományok útján tette meg. Megtette akkor, amikor a *Pogá-*

nyok című regényével forradalmat csinált. A feladat nehéz volt és sokrétű.

Nem volt elég, hogy magyar és tradíciós legyen, hiszen az Arany- és Jókai-utánozóknál sem volt ebben hiány és nem volt az sem elég, hogy modern és tehetséges legyen, mert a nyugatos és dekadens íróktól sem lehet elvitatni a tehetséget. Herczeg Ferencnek és társainak a modern magyar nemzeti irodalmat kellett újjáépíteni és ez olyan harctéri feladat volt, amelyet csak a modern hadviselés legtökéletesebb technikai felkészültségével lehetett megoldani. Aki erre vállalkozott, annak állig felfegyverkezve kellett magát belevetnie az ütközetbe, mert kockán forgott a nemzet legdrágább kincse: a lelke, amely az irodalmán keresztül éli életét.

Ehhez nem volt elég, hogy csapongó fantázia] μ mesemondó, ötletes szellem és modern technikával zsonglörködő íróművész, szuggesztív erejű stilisza legyen. Az orosz irodalmat nem a stílus, hanem a tartalom, az orosz lélek egyéni szépsége és igazsága tette világértékké.

Herczeg, az író, az európai látkörű ember, az ördögös technikájú művész és embereket, jellemeket, helyzeteket, lelki problémákat, társadalmi válságokat, tragikus bonyodalmakat, idegéleti dokumentumokat, finom analíziseket, frappáns történéseket tált fel olvasóinak, akárcsak a legraffináltabb eszközökkel dolgozó francia vagy német novellairó, de akkor, amikor átvette és felhasználta a nyugati stílus technikai újításait, regényeiben és színdarabjában megmutatta kortársainak a maguk, őseiktől örökölt igazi arculatát is.

Ő a magyarság életét egy egységes organizmus, öröktől fogva való örökélet folytonosságában látja. Ő látja a múltban a jelent s kortársaiban a régi idők elmúlt magyarjait, ő nem írta meg családok, generációk, nagyapák, apák és fiak, törzsek és rokonságok geneológiáját, életrajzát és örökölt patológiáik klinikai kortörténetét, mint Balzac vagy Zola; ő nem írt kísérleti regényt, amelyben az átöröklések mint végzetes életmotívumok szerepeltek volna; neki nem volt kedve regényciklusokhoz. De regényeiben a jelen élet hőse egyenes leszármazottja az ősöknek, akik ugyanabban a magyar levegőben éltek, mint unokáik és késői ivadékaik.

Az *Új Idők* 1919. október 12-én megjelent száma, amelyet román cenzorok cenzúráztak meg a maguk vad és obskúrus politikai tendenciái szerint, vezető helyen Herczeg Ferenc *Prológusát* közli, amelyet a *Nemzeti Színház* újból való megnyitására írt az ország első színházi intézetének legelső írója. A *Prológus* beharangozza az új élet hajnalát. Rorátéra hívja a hívő magyarokat; de a hangja fájdalmasan rezignált, a mosolya könnyeken át csillog. Minden bizodalma a magyar szó bűvös erejében van. «És kezdetben vala a szó — mondja — a magyar szó. Abból teremtődött az egész virágzó világ. Hü szolgád maradok királyi nyelvem. Fogadom, hű szolgád leszek . . . Aki Árpád nyelvét beszéli, az nem lesz többé rokotalan, testvére lesz minden magyar. És aki magyar, azt nem kell szánni; ha küzdött is közöttünk: emelt homlokkal tekint a téli fürgeteg elé ...»

A román cenzor átengedte ezeket a dübörgő mondatokat; nem értette meg. Pedig ez volt az első

irredenta hang, a Herczeg Ferenc hangja, amely azóta nem némult el, egyetlen napra sem.

December 5-én mutatta be, a Nemzeti Színház a *Fekete lovas* című színdarabot.

A darab tudvalevőleg a negyvennyolcas időkből meríti témáját. Történelmi dráma? Nem. A történelem csak alkalom arra, hogy flmondja nézeteit a nemzet jelenjéről. Igazi művészi forma. Herczeg majd mindig így szól bele a magyar élet aktualitásaiba. Utolsó regénye, amely leplezetlenül foglalkozik a ma problémáival az *Arany hegedű*.

Az 1918-ban készült darab csak 1919. decemberében kerülhetett színre . . . Herczeg maga mondja, hogy a *Fekete lovas-t* eredetileg tiltakozásnak szánta a nemzetietlen iránnyal és a területi kérdésben tapasztalható közömbösséggel szemben. A diktatúra alól való felszabadulás után a darabot sajtó és közönség valószínű ujjongással fogadta és a Nemzeti Színház hatvanszor adta telt házak előtt. Ekkor írta Rákosi Jenő Herczegről a következőket:

«Herczeg Ferencnek — egyéb írói tehetségein kívül, amelyekkel pazarul rendelkezik — az én szememben legsúlyosabb tulajdonsága az, hogy mindig a korának, mindig a nemzedéknek ír, amelynek életében osztozik; úgy kell ezt érteni, hogy akár *Ocskay brigádérosról*, akár *Bizáncról* ír tragédiát, akár az *Arany hegedűn* muzsikál, akár az *Elet kapuja* előtt ül kétségek közt hánykolódó agyvelejével: mindig és mindenütt kortársai, mindenütt a nemzet jelene a témája.»

A bánáti svábok megértették a *Fekete lovas* tendenciáját. A darab alkalmából Szentgyörgyi István szobrászművésszel elkészítették a költő plakettjét és

zeti ovációt, amely a Széchenyi-dráma szerzője felé fordult.

Hatvanegy éves korában, írói működésének negyvenéves jubileumára az egész nemzet arca Herczeg Ferenc felé fordult. A jubileumi ünnepeken a magyarság minden rendű és rangú népe részt vett, csak egyetlen magyar nem, egy a legjobb és legmagyarabb magyarok közül: maga Herczeg Ferenc. Ő nem ment el sem az *Akadémiába*, sem a *Kisfaludy*-, sem a *Petőfi-Társaságba*, sem az iskolákba, körökbe és egyesületekbe, ahol felolvasásokat és beszédeket tartottak róla és nem vett részt banketteken, ahol szemtől-szembe magasztalhatták és tömjénezhettek volna. A jubileumnak csak hódolattal körülvelt passzív tárgya volt és az újságok hasábjairól értesült az ország lelkes hangulatáról. De azért a nemzet mindent megadott neki, amit adhatott. Szeged közönsége aranyfóliát küldött, Debrecen városa díszpolgárává választotta, Klebelsberg Kunó gróf kultuszminiszter a Nemzeti Színház múzeuma részére megfestette az arcképét, a *Nemzeti Színház* Herczeg-ciklust rendezett s azon a szerző összes színműveit bemutatta, a budapesti *Pázmány Péter "Tudományegyetem* honoris causa bölcsészettudományi doktorné avatta s a következő évben a kormányzó kinevezte a felsőház tagjává; Herczeg Ferencet sajtó, kritika és olvasóközönség a legnagyobb élő magyar írónak deklarálta.

A jubiléum mindezt lojális hálával fogadta, de nobiles szerénységgel elhárított magától minden zajos demonstrációt és minden alkalmat került, ahol személye körül felcsaphattak volna a népszerűség hullámai. A Pázmány Péter egyetem sem az aulában ünnepelte a tiszteleti doktort; az egyetemi tanárok küldöttségileg

keresték fel hűvösvölgyi otthonában. Feljegyezték erről a tisztelgésről, hogy az illusztris vendégeket az író nyolcvanéves édesanyja fogadta, aki aztán behívta fiát és Herczeg, miután megindult szavakkal köszönetet mondott a deputációnak, még hozzátette:

— Végtelen és alázatos hálát érzek a Gondviseléssel szemben, amiért megengedte, hogy édesanyám tanúja lehetett ennek a nagy kitüntetésnek. Több mint negyven esztendeje, hogy fáj szegénykének, amiért eddig nem szereztem meg a doktorátust.

A jubileumról a külföld is tudomást szerzett és mindenünnen elárasztották őt jókivánságokkal, ahol nevét könyvből vagy színlapról ismerik. Pedig, sok helyen ismerik. Műveit tizenkét nyelvre fordították le és hatvankilenc idegen nyelvű Herczeg-kötet hirdeti dicsőségét. Különösen Olaszországban keltett nagy visszhangot a jubileum. Az *Alpes* könyvkiadó cég Milánóban erre az alkalomra adja ki a *Bizánc* és az *Eva, boszorkány* című színdarabjait, a *Fiere Letter aria* hasáboakat ír a magyarok nagy írójáról. A *Novella* című folyóirat közölni kezdte *La porta della vita* (Az élet kapuja) című regényét, a *Comedia* pedig, a *novella-* testvér-lapja, közölvén az írónak és édesanyjának fényképét, bőven ír Herczeg otthonáról is.

VIII.

Herczeg Ferenc élete ismertetése során egyéniségének és társadalmi magatartásának jellemzésére többször használtuk ezeket a szavakat: zárkózott, hűvös, objektív, előkelő. Ritka vonások író és művészembereknél, de Herczeg Ferenc csak az íróasztala mellett éli ki író

és költő mivoltát s a külső életben finom modorú, konvencionális, udvarias és a formákra ügyelő gentleman; az irodalmat szent hivatásnak tartja és megbecsülvén, megköveteli, hogy azt mások is, a leghatalmasabbak, a legnagyobbak, de a legcinikusabbak és legléhábbak is tiszteletben tartsák. Ám azt, hogy ír, magánügyének tartja, ennél fogva műveiről lehető keveset beszél, sőt magáról az irodalomról is csak, ha közérdekből szükségét látja. Igaz, hogy nem közlékeny, nem lelkendező és nem impresszionista; érzéseit is éppen úgy magánügynek tartja, mint fantáziájának működését; róla is el lehet mondani, amit ő Tisza Istvánról írt, hogy tudniillik ernyedten vagy ábrándozóan sohasem látta senki; a szelleme jól elzárt palack, amelyből nem párolog ki semmi s mihelyt szüksége van magára, mindig megtalálja magát. Pedig ez a szellem egyike a legmozgókonyabbnak és legszínesebbnek; mindig éber és harcra kész, mindig tiszta és éles, mint a kristály és a borotva. A szemé biztos és az ítélete találó, eredeti és frappáns. A verekedéshez nemcsak kardjával, hanem tollával is remekül ért. A Károlyi Mihályról írt arcképe és a *Magyar Figyelő* polemikus cikkei szinte félelmeteseké Humora, iróniája, szarkazmusa az ellenfélre nézve életveszélyes; igaz, hogy regényeiben és színdarabjaiban is olyan humoristának bizonyul, amilyen ma nincs több tíznél a világirodalomban. Paradoxonokat és aforizmákat sohasem gyártott hivatásszerűen; de munkáiból játszva lehetne kiszedni egy vaskos kötetre valót, s ötletessége így exponálva vakítóan hatna. Ilyen a beszélgetéseiben is és igazán érdemes volna összegyűjteni azokat a pompás megjegyzéseket, amelyek társalgás közben röppennek ki élénk szelleméből. De egyéniségéhez az is hozzá-

tartozik, hogy nem ambicionálja sem a szellemes csevegő, sem a félelmetes vitatkozó hiú szerepét; innen van, hogy soha sem sért és sohasem ragadtatja el magát. Mindig gyengéd, nobilis és igazi férfiú. A társaság központjává nem egyéni ambíciója, hanem az a tisztelet teszi, amellyel mindenkor körülveszik s mindeütt hallgatják.

De azért mindenki tudja, hogy erős, határozott és ha kell, rendíthetetlen ember. Biztos önmagában és helyt áll önmagáért; nem hajhássza a népszerűséget és nem fél az emberek ítéletétől. Az újságíróknak egy időben elnökük volt, de velük is szembehelyezkedett, amikor elvi kérdésekben nem tudott melléjük állni; lemondott és mindenki tisztelettel nézte távozó alakját. Mert ahogy fölösleges bizalmaskodásra nem kapható, gőg vagy fölényesség sincs benne; nem túlságosan demokrata, de az arisztokratákról senki sem mondott annyi kemény és bátor igazságot, mint ő. Igaz, hogy ezt tette a nagy pénzemberekkel, a kis és nagy zsidókkal és a demokratákkal is.

Egyéniségéről egy nemrég megjelent könyv adta a legjellemzőbb rajzot.

Jászai Mari, aki *Emlékirataiban* barátjairól és ellenségeiről, kicsinyekről és nagyokról egyképpen a kicsinylés, harag, vagy megvetés hangján szólt, szinte egyedül csak Herczeg Ferenczel tesz kivételt. «Jöleső nyugodtság száll szívembe — írja — Herczeg társaságában. Teljesen ellenkező lélek, mint én, de megnyugtató. Nyugodt, világos elme, fennkölt gondolkozás és mindenek felett jó ízlés. Ha elgondolom, milyen más lett volna életem folyása, ha egy ilyen ember szeretett volna, mint ő. Milyen magasságba emelne fel engem testestől-

lelkestől! Még így is milyen jó, hogy ő van az életemben. Még így is erkölcsi tengelye lett az életemnek. Jól esik tudnom, hogy megvetne, ha komiszszágot, vagy ízléstelenséget követnék el. Öntudatlanul appellálok az ítéletére, ha cselekszem. Sejti-e vájjon, hogy mim nekem? Becses barátság.»

Herczeg Ferenc még Jászai Marit is tiszteletre tudta ragadni maga iránt: ez a legnagyobb sikere neki, az embernek. De nem meglepő azok számára, akik jól ismerik.

Az életét diszkréten és finoman élte, de művész és úr módjára fenékgig kiélte. Ő is elmondhatja magáról, hogy nincs már újság a számára, nem igen kíváncsi semmire, mert mindenütt volt már, és mindenünnen visszajött pihenni. De azért nem lett embergyűlölő s habár a természetet és az állatokat nagyon szereti, mégis úgy találja, hogy az ember többet ér, mint az egész világ. Innen van, hogy írásaiban is főleg az ember érdeklí s innen van emberteremtő ereje és kedve.

Herczeg nem fanatikus, nem egzaltált emberboldogító, nem játssza a prófétát, az ihletett költőt vagy az agitátort. Öntudatos ember és ismeri az utat, amely a célok felé vezet.

Beszéljünk az emberről, aki egy nem túlságosan nagy, de kényelmes és tágas villában lakik, fenn a város felett, mint ő mondja, vidéken, ahonnan mégis be tud szaladni gépkocsiján Budapest szívébe, amikor és ahányszor csak akar. Nagy jövedelme és józan mértékletes úri életmódja lehetővé teszi, hogy nemcsak kényes igényeit, de luxusvágyait és szeszélyeit is kielégíthesse. Lakása jóval felette van a polgári kényelemnek, minden szoba tele komoly, értékes, művészi becsű bútortal,

És ahol nem lóg a falakon kép, ott mindent beborítanak a roskadásig megtelt könyvespolcok. A könyvtár alapját még édesatyja vetette meg: az maga is értékes és szép könyvgyűjtemény volt; az író pedig gazdagon kibővítette a modern irodalom remekműveivel. Mellesleg megjegyezve, magának az írónak. tizenkét nyelven megjelent könyvei is egy egész falat borítanak be a dolgozószobában. Egy olasz újságíró írta róla, valami télideji látogatás után:

«Féher dér borítja a hűvösvölgyi pirosfedelű villát — minden pillanatban hallani lehet egy-egy fázós, didergő rigó, vörösbegy vagy cinege kopogását az ablaküvegen. Minden reggel faggyú, szalonna és köles várja őket az ablakpárkányon. Herczeg Ferenc nap-nap után ilyen reggelivel várja énekes vendégeit, akik annyira ideszoktak már, hogy szinte nyugtot sem hagynak neki állandó kopogtatásukkal.

— A természet szörnyen kegyetlen ezekkel a kis teremtésekkel szemben, — mondja Herczeg Ferenc, amint tekintetét az ablakra emeli, ahonnan bekandikálnak koldusainak apró fejceskéi. — Ezek a kis madarak nem is annyira magokból élnek, mint inkább férgekből és hernyókból. De a hideg télben, amikor a réteken és szántóföldeken olyan keményre fagy a föld, mint a csupasz szikla, nem találnak eledelt. Én éppen ezért nemcsak kölest és kendermagot adok nekik, hanem faggyút és szalonnát is, hogy ezzel pótoljam valahogyan megszokott eleségüket.»

A Popolo d'Italia pedig, amelyet Mussolini, a duce alapított és most öccse Arnaldo Mussolini szerkeszt, így ír róla felsőházi taggá való kineveztetésekor: «Az új főrend minden esztendőben eljön Itáliába. A múlt

esztendőben, amikor Olaszországban járt, szeretett volna egy különös fasiszta emléket szerezni a mai Itáliából és megkérte egyik honfitársát és barátját, szerezzen be számára egy olyan festőpatront, amellyel azokat a Duce-képeket festik fekete színben a házak falára, aminőkkel minden város minden utca sarka teli van. Barátjának, aki Olaszországban lakik állandóan, hosszas kutatás után sikerült szereznie ilyen festőpatront és azt eljuttatta Herczegnek a Duce egy fényképével együtt, amelyre Benito Mussolini saját kezűleg írta reá, hogy »con cordiali saluti». (Szíves üdvözlettel.)) Ezt a fényképet a Duce egy magánkihallgatáson adta át azzal, hogy juttassa el az illusztris íróhoz. Herczeg Ferenc a fényképet íróasztalán őrzi most, a festőpatron képe pedig fekete vonalaival ott emelkedik ki élesen a garázs falán.»

Herczeg tehát Mussolini híve. Nem a politikusé, hanem az emberé. Azé az emberé, aki ma a legteljesebben szimbolizálja a nacionalista életszemléletet, azt, amelynek egyik legelső és legharcosabb katonája magyar földön Herczeg Ferenc volt.

És a székely kapus, pirosfedelű, magyar stílű házban sokszor reggeltől estig dolgozik a munka szent hevületével és a dolgos ember roppant munkabíráásával. Arra a kérdésre, hogy a nap melyik szakában szeret leginkább dolgozni, így felelt:

— Azelőtt inkább éjszaka dolgoztam. Ez akkor volt, amikor napközben nagyon igénybe vett a társadalom, a politika, a kaszinói vagy a magánélet. Most sohasem éjszaka, hanem mindig nappal, délelőtt vagy délután, sokszor egész nap, a szerint, hogy mennyire kötnek le a gondolataim, vagy hogy mennyire érdekel

egy téma kidolgozása. Talán azt mondhatnám, hogy elvben délelőtt dolgozom leginkább. Ilyenkor foglalkoztat legjobban egy-egy megírandó cikk, regény, vagy színmű alapgondolata és mert jegyzéket nem szoktam csinálni, ilyenkor elgondolom mindazt, amit le akarok írni. Maga az írás sokszor nagyon kifáraszt és mert minden írásomat legalább kétszer írom le sajátkezűleg, néha valóságos írógörcs fogja el a kezemet. A kéziratokon néha még változtatok és csak akkor gépelem le. Ebben a formában aztán végleges a szöveg . . . Egy-egy regény megírására egy-egy hónapra van szükségem, de, akkor naponta tizennégy órát is dolgozom. A regényeim nem nagy terjedelműek; félek, hogyha hosszabbra nyújtanám, terjengős lennék.

Háromszor írja le a kézirateit! Ez is klasszikus módszer, a műgond és az írói lelkiismeret módszere és csak így válik lehetővé, hogy az írás igazán végleges legyen. És pedig a halhatatlanság értelmében végleges. Azaz örökkévaló.